
Z Zakładu Geografii Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego U. M. C. S.
Kierownik: prof. dr Adam Malicki

Henryk MARUSZCZAK

**Zmiany w zaludnieniu województwa lubelskiego
w latach 1822 — 1946**

**The population changes in the voivodship of Lublin
in the period 1822 — 1946**

Kształtowanie się skupień ludności uwarunkowane jest całym szeregiem czynników, wśród których wyróżnia się grupę czynników natury fizycznej i czynników związanych z działalnością człowieka. Obie te grupy czynników, współistniejące i wzajemnie na siebie oddziaływujące, ulegają zmianom w przestrzeni i w czasie. Dlatego też przy badaniu stanu zaludnienia jakiegoś obszaru powinniśmy uwzględnić nie tylko wpływ przestrzeni, ale i czasu.

W pracy niniejszej postawiono sobie za cel zbadanie zależności stanu zaludnienia od obu, wspomnianych wyżej, grup czynników — w przestrzeni i w czasie — na obszarze województwa lubelskiego w dzisiejszych jego granicach (według stanu z dnia 1.IV.1947 r.). Opracowania tego zagadnienia dla dłuższego okresu czasu woj. lubelskie dotychczas się nie doczekało. Bardzo ogólnie opracował zmiany zaludnienia większego obszaru ziem polskich Grabowski (9). Bardziej szczegółowym zbadaniem zmian gęstości zaludnienia w granicach Królestwa Polskiego zajęła się Romanowska (28); opracowanie to dotyczy jednakże tylko okresu lat 1830–1913. Pod nieco innym kątem widzenia opracował zmiany w zaludnieniu ziem polskich dla XIX w. Buzek (3); w pracy tej jednak potraktowane są tylko większe jednostki terytorialne sposobem globalnym. W innych pracach mamy także mniej lub bardziej wyczerpująco opracowane materiały, obrazujące zmiany zaludnienia ziem polskich w różnych — zwykle krótkich — okresach czasu (10, 36, 43, 44). Są opracowania tego ostatniego typu, odnoszące się tylko do obszaru

woj. lubelskiego lub jego części (5, 46, 47, 48). Prace te jednakże — poza tym, że obejmują zwykle krótki okres czasu — ograniczają się często tylko do niezbyt krytycznego zestawienia materiałów statystycznych, a zagadnienie zmian zaludnienia traktują raczej z punktu widzenia czasu niż przestrzeni.

Przy zakresłaniu ram czasowych dla niniejszego opracowania kierowano się stanem materiałów statystycznych odnoszących się do interesującego nas obszaru.

I. Materiały źródłowe

Materiały statystyczne, pozwalające na obliczenie liczby ludności dla małych jednostek administracyjnych, odnoszące się do jednego okresu czasu i obejmujące cały obszar woj. lubelskiego, pojawiają się dopiero w XIX w. Rzeczpospolita Polska przed rozbiorami nie prowadziła powszechnych spisów ludności, a czynione w tym kierunku próby, polegające na sporządzaniu „tabel ludności” przy spisywaniu „dymów” w 1789 r., nie doczekały się odpowiedniego opracowania (13).

Przy dokładniejszym rozpatrzeniu opublikowanych materiałów statystycznych z XIX w. zwraca na siebie uwagę, wydana w 1827 r. w Warszawie, „Tabella Miast, Wsi, Osad, Królestwa Polskiego...” (39). Wydawnictwo to zawiera m. in. dane odnośnie liczby ludności wszystkich, zamieszczonych w „Tabelli”, miejscowości. Jeśli chodzi o kompletność tego wykazu miejscowości, to niewątpliwie dla okresów wcześniejszych nie dysponujemy odpowiadającym mu materiałem, odnoszącym się do tak znacznego obszaru¹⁾. Przy opracowywaniu „Tabelli” opierano się najprawdopodobniej na spisach wykonanych w 1819 r. dla Sztabu Kwatermistrzostwa Generalnego do jego prac kartograficznych oraz na opisach topograficzno-statystycznych poszczególnych województw z 1822 r. (20, str. 115 i nast.; 30, str. 67). Ponieważ równocześnie sporządzono na nowo księgi ludności i zajęto się usprawnieniem sposobów zbierania danych statystycznych (30, str. 67; 37, str. 62), istniał więc dość obfity i odpowiedni materiał do sporządzenia urzędowego spisu miejscowości, co też zostało wykonane w ówczesnym Biórze Kommissyi Rządowéj Spraw Wewnętrznych i Policji. Chodzi teraz jeszcze o ustalenie daty, do której odnoszą się podane w „Tabelli” liczby ludności, gdyż niewątpliwie nie podają one stanu z 1827 roku ani też z roku poprzedzającego. K i r k o r - K i e d r o n i o w a odnosi te liczby do 1822 r., nie podając na to jednakże

¹⁾ Chodzi oczywiście o obszar, który obejmowałby całe woj. lubelskie w dzisiejszych jego granicach.

dowodów, co podkreśla Szulc (37, str. 62), który przyjmuje, że liczby te pochodzą mniej więcej z 1825 r. Ponieważ jednakże Rodecki (26, tab. V) podaje w uwagach wyraźnie rok 1822, jako datę, do której należy odnieść liczby „Tabelli“, więc pogląd Szulca należy uznać za nieślusny²⁾.

„Tabella“ opracowana jest dość niedbale i zawiera dużo błędów, z których zdawano sobie sprawę już w czasie jej wydawania (30, str. 72). Krytyka, podana przez Szulca (37, str. 62), jest więc niewątpliwie słuszną, ale dane, zawarte w tym wydawnictwie, są do niniejszej pracy najodpowiedniejszymi spośród istniejących dla tego okresu czasu. Trudności, które się napotyka przy identyfikowaniu nazw, podanych w „Tabelli“, są do pokonania i przy dużej ostrożności oraz wykorzystaniu współczesnych temu wydawnictwu materiałów kartograficznych (49, 50, 56), a także późniejszych słowników (35), skorowidzów (33) i map, można zmniejszyć procent nierozpoznanych miejscowości do nieznacznych rozmiarów³⁾.

Pomimo że „Tabella“ zawiera w wielu wypadkach niewątpliwie błędne dane, to jednakże przedstawia się ona jako materiał o dużej wartości. Wydawnictwa o podobnym charakterze — dla tego samego obszaru — pojawiają się dopiero po stu latach! W drugiej połowie XIX w. publi-

²⁾ Dla dokładniejszego sprawdzenia tej daty dokonano obliczenia liczby ludności dla ówczesnego woj. lubelskiego. Według liczb „Tabelli“ na terenie tego woj. zamieszkiwało 452.220 osób, co zgadza się mniej więcej z danym Lubowieckiego (17), który dla 1822 r. podaje 435.430 osób, a dla 1823 r. — 454.596. Różnica może pochodzić stąd, że liczby te odnoszą się do różnych pór roku. Lubowiecki np. podaje zapewne dane na początek roku, gdyż w pracy, wydanej w 1824 r., daje stan ludności na 1824 r. Niżej zestawiono jeszcze dane, otrzymane na podstawie „Tabelli“, z liczbami podanymi przez Colberga (49, 50).

Województwo:	Liczba ludności:	
	Według „Tabelli“	Według Colberga w 1824 r.
lubelskie	452.220	462.530
podlaskie	333.421	341.359

³⁾ Spośród wypisanych do niniejszego opracowania 3294 miejscowości nie udało się zidentyfikować 22 osiedli z 829 mieszkańcami. W niezidentyfikowanych miejscowościach, które powinny się znaleźć w granicach dzisiejszego woj. lubelskiego, zamieszkiwało 654 osób, co stanowiło 0,09% ogółu mieszkańców tego obszaru w 1822 r.

kowe są wprawdzie dane dotyczące stanu zaludnienia Królestwa Polskiego, ale odnoszą się one w najlepszych wypadkach do obszarów gmin. Do tego typu wydawnictw należy „Wiedomost, pokazywajuszczaja sostaw priedpolagajemych nowych 10 Gubernij i 85 Ujezdow Carstwa Polskago“ (45), wydana w Warszawie w 1866 r. Zawiera ona wykaz miast i gmin wiejskich (z wyliczeniem — dla tych ostatnich — wszystkich miejscowości wchodzących w ich skład) wraz z liczbą ich mieszkańców. Dane te odnoszą się do 1865 r. i zestawione zostały na podstawie doniesień gubernatorów i naczelników powiatów. „Wiedomost“ — podobnie jak i „Tabella“ — nie została dotychczas wykorzystana do opracowania zagadnienia rozmieszczenia ludności na obszarze Królestwa Polskiego. Szulc w swojej pracy (37) nie wspomina o niej zupełnie, podając dla lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku inne źródła ⁴⁾.

Nie wiele większą wartość przedstawiają materiały źródłowe z końca XIX i początku XX w.⁵⁾. Publikacje Warszawskiego Komitetu Statystycznego (W. K. S.) uwzględniają w najlepszych przypadkach liczbę ludności miast i gmin wiejskich. Pomimo że dane te, jak to wykazał Szulc (37), bardzo często i dość znacznie odchodziły się in plus lub in minus w stosunku do stanu rzeczywistego, skorzystano z liczb W. K. S. dla braku innych, odpowiedniejszych, gdyż nie można było zupełnie zrezygnować z próby zrekonstruowania obrazu rozmieszczenia ludności przed pierwszą Wojną Światową.

Dla okresu międzywojennego istnieją szczegółowo i starannie opracowane dane spisów: z dnia 30.IX.1921 r. (33) oraz z dnia 9.XII.1931 r. (32).

⁴⁾ Szulc, „Wartość materiałów statystycznych...“ (37). Na str. 63, jako źródła dla tablicy XIII (Ludność w latach 1867 i 1868) podane są: J. Jaworskiego „Kalendarz Ilustrowany na r. 1868“ oraz „Statisticzeskij Wrieniennik Rossijskoj Imperii“. Jeżeli jednak przyjrzymy się dokładnie liczbom podanym według Kalendarza Ilustrowanego, to okazuje się, że są one identyczne z liczbami „Wiedomosti“. Podkreślone przez Szulca niedokładności liczb ludności powiatów wynikły na skutek tego, że przy zestawieniu tych liczb niedbale sumowano liczby ludności miast i gmin. Różnice pomiędzy liczbami podanymi w „Wiedomosti“ dla całych powiatów, a sumą ludności poszczególnych miast i gmin, wchodzących w skład tych powiatów dochodzą w wypadku powiatu garwolińskiego aż do 55%. Po wykonaniu korekty nikną niezrozumiałe skoki w rozwoju zaludnienia poszczególnych powiatów, jakie zaznaczyły się w wykonanym przez Szulca zestawieniu dwóch wspomnianych wyżej źródeł. Jeżeli jeszcze odniesiemy liczby, podane według Kalendarza, nie do 1867 r., jak to uczynił Szulc, a do 1866 (koniec 1865 r.), to wzrost liczby ludności nie okaże się tak znacznym, aby należało przyjmować — jak to czyni Szulc — że w latach tych poprawiano księgi ludności, co miało pociągnąć za sobą dokładniejsze zarejestrowanie stanu zaludnienia w 1868 r.

⁵⁾ Wyjątek stanowią tutaj dane spisu z 1897 r., które jednakże podają tylko stan zaludnienia powiatów.

W okresie drugiej Wojny Światowej władze okupacyjne niemieckie opracowały wykazy liczb ludności, a nawet przeprowadziły w dniu 1.III.1943 r. spis ludności. Jednakże materiały, opublikowane przez Niemców (2, 7, 8), należy uznać z wielu względów za niezbyt dokładne i prawdopodobnie tendencyjnie opracowane⁶⁾.

Wreszcie ostatnim źródłem, z którego korzystano przy niniejszej pracy, były dane publikowane na podstawie wyników sumarycznego spisu ludności z dnia 14.II.1946 r. (22).

Część wyżej omówionych materiałów odnosi się tylko do obszaru b. Królestwa Polskiego, a więc obejmuje woj. lubelskie w granicach sprzed 1939 r. Ponieważ jednak do województwa dołączono w 1945 r. część powiatu rawskiego i sokalskiego z b. woj. lwowskiego, należało więc sięgnąć jeszcze do materiałów statystycznych odnoszących się do obszaru b. Galicji (1, 3, 21, 23, 34, 40, 41).

II. Metoda

Ponieważ w pracy niniejszej postawiono sobie za cel zbadanie zmian zaludnienia, więc najwięcej uwagi poświęcono opracowaniu zagadnienia rozmieszczenia ludności i rozwoju jej skupień. Dlatego też za najodpowiedniejszą metodę uznano opracowanie szeregu przekroi czasowych, ilustrujących sposobem kartogramu gęstość zaludnienia i przyrost liczby ludności. Przy opracowywaniu tych kartogramów zastosowano stałą sieć pól pomiarowych, przyjmując za takie pole najmniejszą jednostkę dzisiejszego podziału administracyjnego tzn. gminę.

Opracowanie materiału z 1822 r., przy przyjęciu takiej zasady, nie przedstawiało większych trudności, ponieważ „Tabella“ zawiera wykaz poszczególnych miejscowości. Sporo kłopotu sprawiło jedynie zebranie danych dla ośmiu gmin przyłączonych z b. woj. lwowskiego. Wśród materiałów statystycznych, odnoszących się do obszaru b. Galicji, nie na-

⁶⁾ W 1940 r. Niemcy opracowali dla użytku służbowego skorowidze gmin z podaniem stanu zaludnienia (7, 8). Zestawienie liczb obu tych źródeł (liczb odnoszących się do stanu zaludnienia w 1940 r.) nie wzbudza do nich zaufania. Zastrzeżenia można mieć także w stosunku do opracowania wyników spisu z 1943 r. (2). Według tegoż opracowania stosunek liczebny kobiet do mężczyzn w 1943 r. nie różnił się zbytnio od takiegoż stosunku sprzed 1939 r. (na 100 mężczyzn było kobiet: w 1931 r. w Polsce — 106,9; w 1943 r. w G. G. — 109,6; w 1946 r. w Polsce — 121,5). Wydaje się to podejrzanym, gdyż — oprócz faktu większej śmiertelności wśród mężczyzn w czasie wojny — należy się liczyć z tym, iż procent nienajawnionych w spisie był znacznie wyższy wśród mężczyzn niż wśród kobiet.

Dlatego też materiały niemieckie wykorzystano jedynie do ogólniejszych zestawień.

potkano dla tego okresu wykazu miejscowości z podanymi liczbami mieszkańców. Dlatego też zastosowano metodę interpolacji, opierając się na danych co do liczby ludności całej Galicji (względnie cyrkułów) w pierwszej połowie XIX w. (3, 23, 34, 40) i na późniejszych danych odnośnie liczby ludności w poszczególnych gminach jednostkowych (1, 32, 41).

Niemożliwym natomiast okazało się opracowanie materiału z 1865 r., gdyż nie mamy dla tego okresu ani mapy z podziałem Królestwa Polskiego na gminy, ani też danych odnośnie ich powierzchni, a od tego roku zaszły b. daleko idące zmiany granic gmin zbiorowych⁷⁾.

Na największe trudności natknięto się przy opracowywaniu materiałów opublikowanych przez W. K. S. Ostatnie, opublikowane dane, podają stan zaludnienia gmin w dniu 1/14.I.1909 r. (24). Ponieważ od tego roku zaszły znaczne zmiany granic poszczególnych gmin, więc należałoby przy opracowywaniu tego materiału zrezygnować z — przyjętej wyżej — zasady stosowania stałej sieci pól pomiarowych. Przy próbie opracowania tego materiału według podziału administracyjnego, obowiązującego w 1909 r., okazało się, że dane odnośnie powierzchni gmin zawierają tak duże błędy, iż zupełnie bezcelowym byłoby obliczanie na ich podstawie gęstości zaludnienia. Dlatego też wykonano interpolacyjne obliczenie liczby ludności na dzień 1/14.I.1909 r. dla gmin w granicach z dnia 1.IV.1947 r. Interpolację wykonano przy pomocy „Skorowidza miejscowości R. P.” (33) przyjmując założenie, że zmiany granic administracyjnych w latach 1909—1921 były nieliczne i dające się prześledzić w poważniejszych przypadkach⁸⁾. Odsetek jednostek administracyjnych, dla których należało przeprowadzić interpolacyjne obliczenie liczby ludności, wyniósł 44,7 (118 na 246). Liczbę ludności dla ośmiu gmin przyłączonych w 1945 r. obliczono na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31.XII.1900 r., uwzględniając odpowiedni dla danych okolic przyrost za lat osiem (1, 21). W ten sposób opracowane liczby stanu zaludnienia na dzień 1/14.I.1909 r. w dalszych rozważaniach odnoszone będą zawsze do 1909 r.⁹⁾.

⁷⁾ Materiały z 1865 r. możnaby wykorzystać dla rekonstrukcji podziału na gminy, a więc i do rekonstrukcji obrazu rozmieszczenia ludności w obrębie ówczesnych gmin, ale tak duży nakład pracy niewątpliwie byłby niewspółmierny z możliwymi do osiągnięcia wynikami, których zresztą nie wykorzystalibyśmy ze względu na przyjętą w niniejszym opracowaniu zasadę. Liczby zaczerpnięte z „Wiedomości” posłużyły więc jedynie przy ogólniejszych zestawieniach dla całych powiatów.

⁸⁾ Zmiany polegały głównie na znacznym powiększeniu obszarów miast w okresie pierwszej Wojny Światowej.

⁹⁾ Właściwie należałoby odnieść te liczby do lat późniejszych, gdyż — jak na to zwracano już uwagę od dawna (37, 42) — liczby publikowane przez W. K. S. są zbyt duże. Szulc (37, str. 46) podaje, że liczba ludności całego Królestwa Polskiego, obli-

Z powyższego jasno wynika, że otrzymane dla 1909 r. liczby gęstości zaludnienia najprawdopodobniej znacznie bardziej odbiegają od rzeczywistości niż liczby z 1822 r. Zaznaczyć jednak należy, że błędy w liczbach ludności gmin, wynoszące kilkanaście procent, nie zaznacza się zbyt silnie na mapie opracowanej metodą kartogramu, ponieważ różnice pomiędzy najniższymi i najwyższymi wartościami, wchodzącymi do poszczególnych klas natężenia zjawiska gęstości zaludnienia, są najczęściej także rzędu kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu procent.

Opracowanie materiałów dla lat: 1921, 1931 i 1946 nie przedstawiało oczywiście żadnych trudności. W wypadku nielicznych zmian podziału administracyjnego w stosunku do stanu z 1931 r. stosowano interpolację, posługując się przy tym „Skorowidzem miejscowości R. P.” (33).

Pozostaje jeszcze do omówienia zagadnienie skali oznaczeń, stosowanej przy opracowywaniu kartogramów, dla różnych stopni gęstości zaludnienia. W dotychczasowych opracowaniach przy posługiwaniu się metodą kartogramu stosowano najczęściej skalę, w których poszczególne klasy natężenia badanego zjawiska różniły się między sobą o określoną, często stałą dla wszystkich klas, wielkość bezwzględną. W ten sposób różnica między dolną i górną granicą poszczególnych klas była stała, jeśli chodzi o wartość bezwzględną, ale równocześnie w klasach przedstawiających najsłabsze natężenie zjawiska różnica między najniższymi i najwyższymi mieszczącymi się w nich wartościami wynosiła często 100%, a w klasach największego natężenia — tylko 10% (a nawet i mniej). Tak opracowana skala może służyć tylko celom zwykłej, mechanicznej ilustracji tabeli statystycznej (dlatego nazwałbym taką skalę „mechaniczną”). W rozważaniach geograficznych natomiast chodzi przecież najczęściej o uchwycenie zmian w natężeniu danego zjawiska w przestrzeni, o uchwycenie jego dynamiki. Dlatego też bardziej celowym wydaje się takie opracowanie skali oznaczeń, przy którym różnica między najniższą i najwyższą wartością poszczególnych klas będzie wynosiła pewien określony, stały odsetek. Skala taka niewątpliwie dokładniej ilustrowałaby gradienty istniejące w rozmieszczeniu danego zjawiska, czyli jego dynamikę przestrzenną (skalę taką nazwałbym „dynamiczną”).

czona przez W. K. S. na 1908 r., była wyższą od rzeczywistej o 5%, a w następnym roku już o 5,4%. Opierając się na tych obliczeniach i przyjmując, że w podobny sposób zbyt duża była liczba mieszkańców woj. lubelskiego, musielibyśmy odnieść liczby z 1/14.I.1909 r. do 1911—1912 r. Byłoby to jednak — bez szczegółowego zbadania zagadnienia, jak się ta sprawa przedstawia w wypadku liczb, odnoszących się do obszaru woj. lubelskiego — zbyt ryzykowne, zwłaszcza jeśli będziemy pamiętali, że Szulc przytacza wypadki odchyień zarówno in plus jak i in minus.

Przy niniejszym opracowaniu zastosowano właśnie taką skalę „dynamiczną“, przy czym przyjęto jako różnicę pomiędzy dolną i górną granicą klas ok. 25⁰/₁₀₀ wartości dolnej granicy klasy. Dla kartogramów, ilustrujących gęstość zaludnienia (ryc. 1—5), opracowano jednolitą, trzynastostopniową skalę ze stałymi oznaczeniami graficznymi jej poszczególnych stopni. Ułatwia to porównywanie i ocenianie zmian zachodzących w danym czasokresie. Dla kartogramów, ilustrujących zmiany gęstości zaludnienia w poszczególnych okresach (ryc. 6—9), opracowano także wspólną skalę, dla której jednakże nie udało się zastosować jednolitych oznaczeń graficznych ze względu na dużą rozpiętość w wielkości zmian.

III. Zmiany zaludnienia w przestrzeni

Rozmieszczenie skupień ludności w 1822 r. W układzie skupień ludności w 1822 r. (ryc. 1) możemy wyróżnić następujące, zasadnicze elementy:

- a) przebiegający w ogólnym kierunku z NE na SW pas słabszego zaludnienia (mniej więcej wzdłuż linii Włodawa—Kraśnik), obejmujący powiat włodawski, chełmski, lubelski i kraśnicki;
- b) położone po obu stronach tego pasa obszary lepiej zaludnione, a to: na północy część Podlasia, na zachodzie pas nadwiślański, łączący się z poprzednim przez powiat lubartowski i na pld.-wsch. teren największego skupienia ludności (powiaty: krasnostawski, biłgorajski, zamojski, tomaszowski i hrubieszowski).

Jak widzimy układ ten nie wiąże się z krainami fizjograficznymi województwa, które układają się prostopadle do kierunku pasa słabego zaludnienia. A priori można było oczekiwać raczej czegoś odwrotnego, a mianowicie dużej zależności od warunków naturalnych terenu. Zależność od czynników fizycznych oczywiście istnieje, niemniej jednak w okresach późniejszych (jak zobaczymy niżej) zaznacza się ona silniej.

Dużą gęstość zaludnienia obserwujemy na czarnoziemach hrubieszowskich, ale równocześnie — wprawdzie w znacznie skromniejszych rozmiarach — i na piaskach biłgorajskich czy puławskich. Okolice leżące na południe od Lublina, posiadające dobre gleby (53), są słabiej zaludnione niż charakteryzujący się gorszymi glebami obszar Podlasia pomiędzy Siedlcami i Parczewem. Przytoczone przykłady wskazują, że rodzaj gleb nie wpływał na początku XIX w. w sposób zdecydowany na zagęszczenie się ludności. Jeżeli jednak będziemy rozpatrywali większe jednostki zasadniczych regionów glebowych omawianego obszaru, to okaże się, że zależność od jakości gleb oczywiście istnieje. Dla dokładniejszego pod-

Ryc. 1. Gęstość zaludnienia w roku 1822.

Fig. 1. Density of population in year 1822

kreślenia tego zjawiska posłużymy się liczbami, wyrażającymi średnią gęstość zaludnienia regionów glebowych, wydzielonych przez Romanowskiego i Malickiego (27). Regiony te to:

- 1) siedlecko-włodawski (bielice, szcerki, piaski) — obejmujący północną część województwa;
- 2) lubelsko-hrubieszowski (lessy, rędziny, czarnoziemy) — obejmujący Wyżynę Lubelską;
- 3) biłgorajski (piaski) — obejmujący półn. część pow. biłgorajskiego i półd. część kraśnickiego;
- 4) tarnogrodzki (lessy) — obejmujący półd. część pow. biłgorajskiego.

Średnia gęstość zaludnienia grup gmin wiejskich, wchodzących przynajmniej w $\frac{2}{3}$ swego obszaru w skład danego regionu, podana jest w tab. I.

Tab. I.

Gęstość zaludnienia regionów glebowych województwa lubelskiego w latach 1822—1946.

Gminy wiejskie regionu:	Powierzchnia w km ²	Gęstość zaludnienia na 1 km ² w roku:					
		1822	1909	1921	1931	1939	1946
siedlecko-włodawskiego	11922,7	20,5	58,1	45,0	54,2	58,5	50,3
lubelsko-hrubieszowskiego	10670,5	26,8	80,5	70,9	83,2	88,4	70,8
biłgorajskiego	1061,4	26,9	66,6	53,9	61,1	65,2	50,6
tarnogrodzkiego	424,8	42,1	87,6	59,8	75,8	81,4	43,1

Obszary najslabiej zaludnione występują na glebach gorszych (piaski Niziny Sandomierskiej, podmokłe gleby Polesia włodawskiego, okolice Białej Podlaskiej) i równocześnie dobrze zalesionych (53; 29. mapa na str. 252). Dlatego też trudno jest mówić o wpływie samego zalesienia, gdyż obszary dobrze zalesione występują przeważnie na najgorszych glebach i raczej ten ostatni czynnik należałoby uważać za decydujący o stopniu skupienia się ludności.

Z czynników natury fizycznej, wpływających na kształtowanie się skupień ludności, należałoby wymienić jeszcze rzeki. Wpływ rzek mniejszych nie zaznacza się oczywiście (tłumaczy się to faktem zastosowania dużych jednostek pomiarowych, jakimi są gminy), ale przy rzekach większych dość wyraźnie zaznacza się względne zagęszczenie ludności (wzdłuż Bugu na wsch., Wisły na zach. i częściowo wzdłuż Wieprza w środku omawianego obszaru). Wpłynęło na to niewątpliwie znaczenie komunikacyjne dużych rzek oraz fakt występowania w ich dolinach względnie urodzajnych gleb (mady).

Widzimy więc, że próba uzasadnienia układu skupień ludności w 1822 r. jedynie przy pomocy czynników natury fizycznej nie daje zadowalających rezultatów. Dość wyraźna korelacja, jaka istnieje pomiędzy tym układem, a dziejami osadnictwa na tym obszarze (4), sugeruje próbę wyjaśnienia przy pomocy czynników natury historycznej. Północny ośrodek skupienia się ludności należałoby uznać za efekt oddziaływania fali kolonizacji mazowieckiej, ośrodek zachodni — małopolskiej i ośrodek pld.-wsch. — ruskiej. Najwyraźniej zaznacza się obszar znajdujący się pod wpływami kolonizacji ruskiej. Pas słabego zaludnienia (oś układu skupień ludności z 1822 r.), oddzielający ten obszar, można uważać za refleks dawnej strefy granicznej pomiędzy obszarem kolonizacji polskiej i ruskiej. Słabe zaludnienie tej strefy jest tymbardziej zastanawiające, że nie należała ona w 1822 r. do obszarów najlepiej zalesionych (29, mapa na str. 252).

Na zjawisko silnego skupienia się ludności w pld.-wsch. części województwa złożyły się jeszcze niewątpliwie i inne momenty (m. in. i omówione już czynniki natury fizycznej). Można mianowicie dopatrywać się tutaj nie tylko wpływu granic etnicznych, ale i politycznych (administracyjnych). Twierdzenie takie byłoby jednakże nieuzasadnione bez przeprowadzenia szczegółowych badań, sięgających dalej wstecz. Bez takich badań nie można stwierdzić, czy należałoby to skupienie się ludności w pld.-wsch. części województwa tłumaczyć przynależnością tego obszaru do woj. bełckiego przed 1772 r. (granica jego pokrywa się mniej więcej z płu.-zach. granicą woj. bełckiego), czy też faktem, że w latach 1772—1809 znalazły się one pod zarządem austriackim (cyrkuł zamojski)¹⁰.

Dość wyraźnie zaznacza się także wpływ, przebiegających przez obszar woj. lubelskiego, granic zasięgów niektórych zjawisk etnograficznych. Pas, przez który one przebiegają, nazwany „rubieżą antropogeograficzną” (16), na omawianym terenie pokrywa się jednak częściowo z granicami fizjograficznymi i dlatego trudno byłoby powiedzieć w jakim stopniu ta strefa graniczna wpłynęła na kształtowanie się skupień ludności.

Jeśli chodzi o wpływ innych przejawów działalności człowieka na stopień skupienia się ludności, to należałoby wymienić tutaj jeszcze oddziaływanie miast i sieci komunikacyjnej. Wszystkie osiedla, posiadające prawa miejskie w dniu 1.IV.1947 r. (27 miast), zaznaczyły się oczywiście w 1822 r. jako znaczniejsze skupienia ludności. Średnia gęstość zaludnienia w gminach wiejskich, w granicach których znajdują się osiedla posiadające jeszcze w 1822 r. prawa miejskie, była w 1822 r. o 43,9% więk-

¹⁰) Liczba ludności Galicji dość szybko wzrosła już w pierwszym okresie rządów austriackich (15, str. 20—21).

sza niż w pozostałych gminach wiejskich (tab. XVII, poza tekstem). Duża gęstość zaludnienia okolic Puław i Kazimierza m. in. tłumaczy się także faktem skupienia się kilku miast (Końskowola, Kurów, Markuszów, Wąwolnica). W żadnym wypadku nie stwierdzamy jednakże faktu oddziaływania miast na większą odległość. Nawet sam Lublin, będący w 1822 r. drugim co do wielkości miastem Królestwa Polskiego, nie wytworzył kręgu odznaczającego się większą gęstością zaludnienia (a nawet wprost przeciwnie, w okolicy tego miasta obserwujemy względnie słabe zagęszczenie ludności). Fakt ten można tłumaczyć czysto rolniczym charakterem gospodarki omawianego obszaru. Przy takiej strukturze gospodarczej osiedla miejskie są przeważnie tylko ośrodkami wymiany, targów dla wsi i z powodu słabego rozwoju przemysłu na omawianym obszarze nie skupiają większej liczby ludności.

O wpływie szlaków komunikacji wodnej wspomniano już wyżej. Natomiast szlaki komunikacji lądowej zaznaczają się bardzo słabo. Wyraźniej zaznacza się jedynie tylko szlak bałtycko-czarnomorski (Puławy—Lublin—Krasnystaw—Zamość—Tomaszów), wzdłuż którego między Lublinem a Krasnystawem grupują się gminy, wyróżniające się na obszarze pasa słabego zaludnienia nieco większym skupieniem ludności.

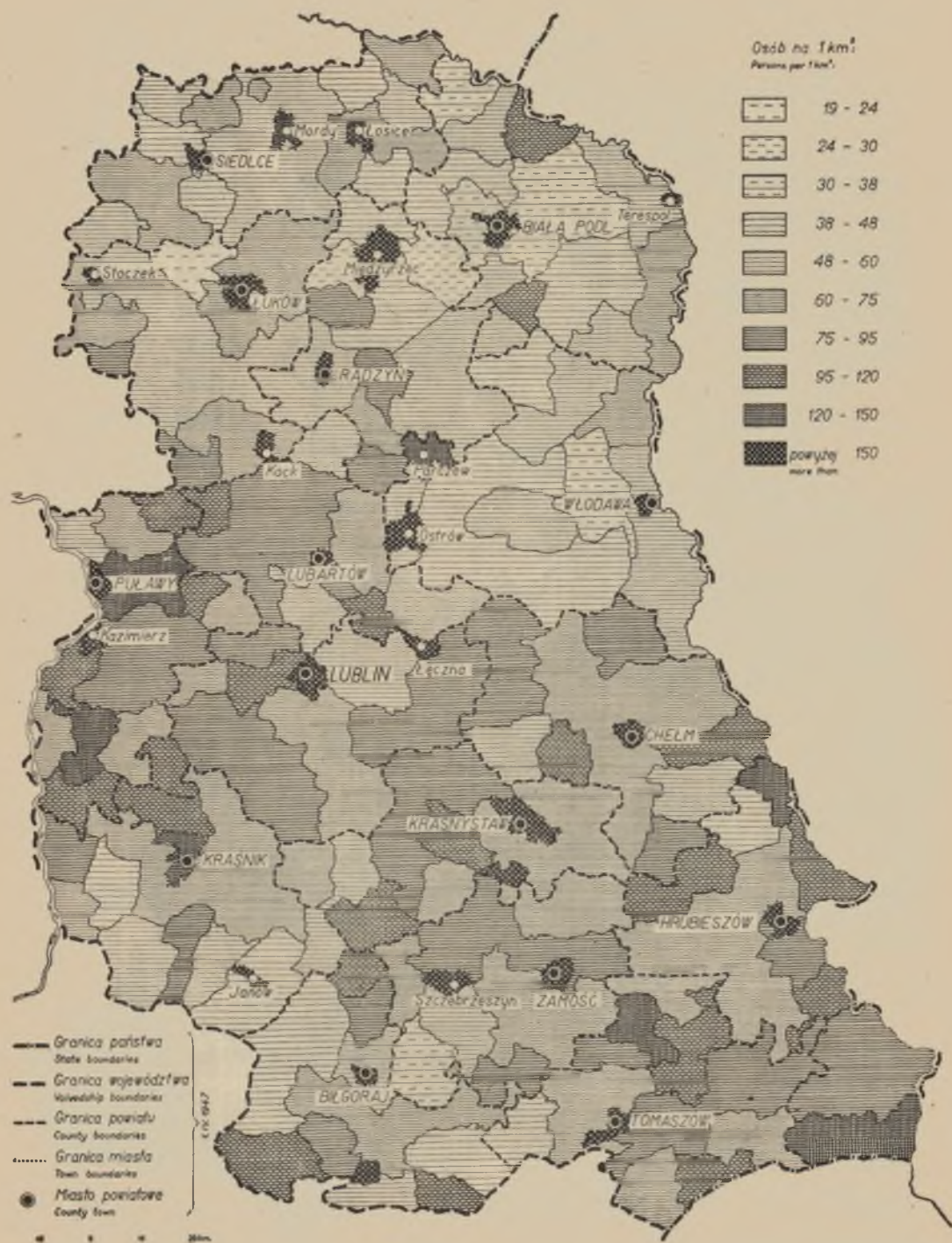
Zmiany w rozmieszczeniu skupień ludności w latach późniejszych. Dla rycin 2—5, przedstawiających gęstość zaludnienia w roku 1909, 1921, 1931 i 1946, można przyjąć następujący schemat układu skupień ludności:

- a) oś układu wyznacza pas dużej gęstości zaludnienia, przebiegający w kierunku z NW na SE i obejmujący powiat puławski, lubartowski, lubelski, pñ. część kraśnickiego, krasnostawski, chełmski. zamojski oraz hrubieszowski i tomaszowski (te dwa ostatnie powiaty z pewnymi wyjątkami);
- b) towarzyszą mu po obu stronach tereny słabiej zaludnione: duży obszar obejmujący pñ.-wsch. część województwa oraz znacznie mniejszy, obejmujący pñd.-zach. część województwa.

Takie rozmieszczenie skupień ludności wskazuje na znacznie wyraźniejszą zależność od układu krain fizycznych niż to miało miejsce w 1822 r. Widać to zresztą z tab. I, z której wynika, że różnice gęstości zaludnienia poszczególnych regionów glebowych w XX w. wykazują większą korelację z różnicami jakości gleb (dokładniejszym omówieniem zmian tej zależności zajmiemy się jeszcze niżej).

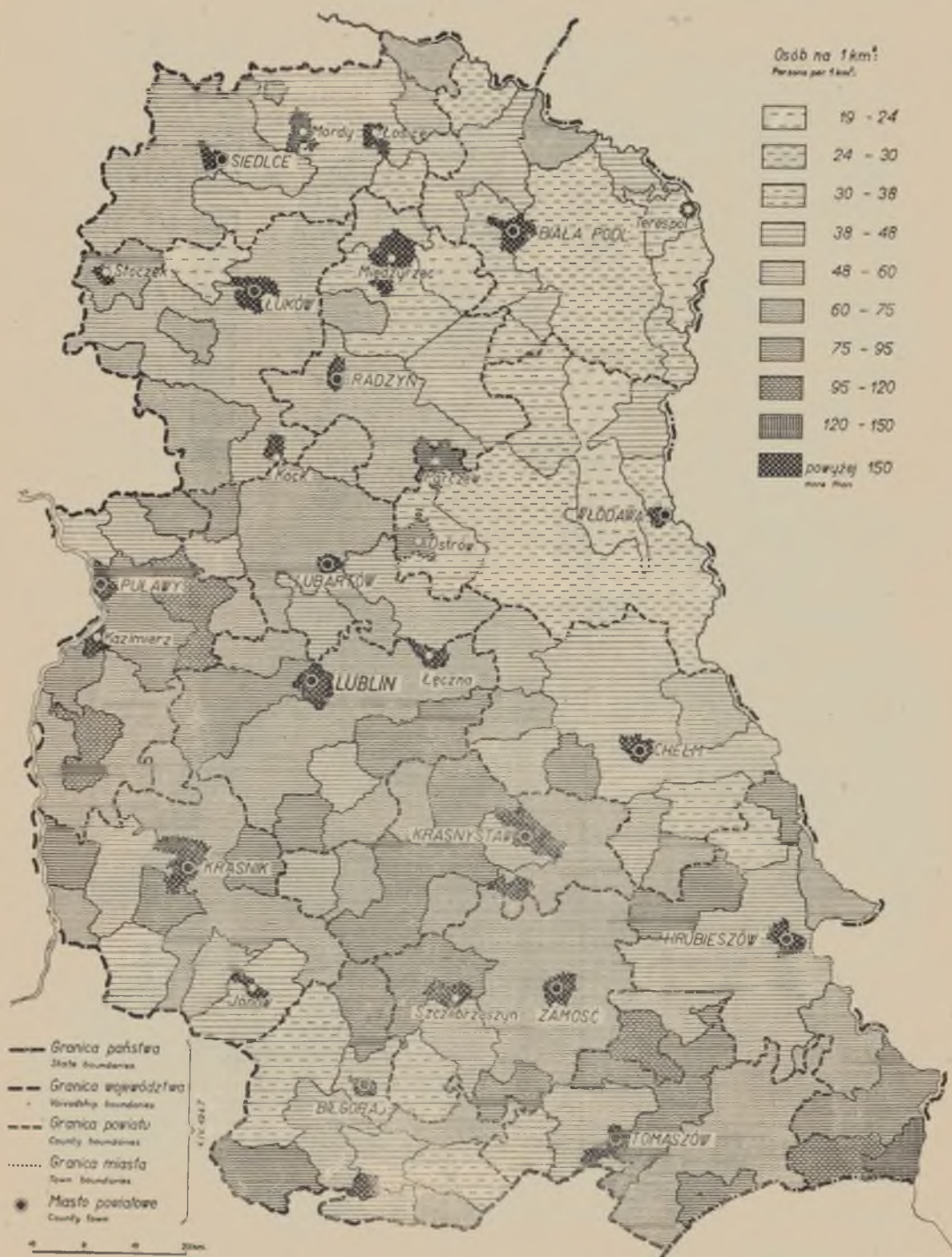
Zależność od stopnia zalesienia przedstawia się podobnie jak i w 1822 r.

Wpływ rzek zaznacza się znacznie słabiej, co należy tłumaczyć faktem zmniejszenia się ich roli komunikacyjnej. Przyczyniło się do tego

Ryc. 2. Gęstość zaludnienia w roku 1909.

Fig. 2. Density of population in year 1909.

Ryc. 3. Gęstość zaludnienia w roku 1921.

Fig. 3. Density of population in year 1921.

przecięcie Wisły granicami państw zaborczych oraz przeprowadzenie wzdłuż Bugu granicy pomiędzy Cesarstwem Rosyjskim a Królestwem Polskim¹¹⁾).

Ze względu na zmianę układu skupień ludności nie zaznaczają się już ślady wpływu fal osadniczych. Bardzo trudno jest stwierdzić jakiś wyraźniejszy wpływ granic politycznych (administracyjnych). Słabe zaludnienie powiatu biłgorajskiego (w stosunku do zaludnienia tego powiatu w 1822 r.) tłumaczy się raczej brakiem nowych terenów osadniczych niż położeniem nad granicą państwową¹²⁾. Jedynie na pld.-wsch. omawianego obszaru możnaby dopatrywać się pewnego wpływu granic politycznych na gęstość zaludnienia. Mianowicie gminy, przyłączone w 1945 r. z b. woj. lwowskiego, odznaczają się większą gęstością zaludnienia niż sąsiednie

Tab. II.

Gęstość zaludnienia gmin przyłączonych z b. woj. lwowskiego oraz pozostałych gmin powiatu hrubieszowskiego i tomaszowskiego.

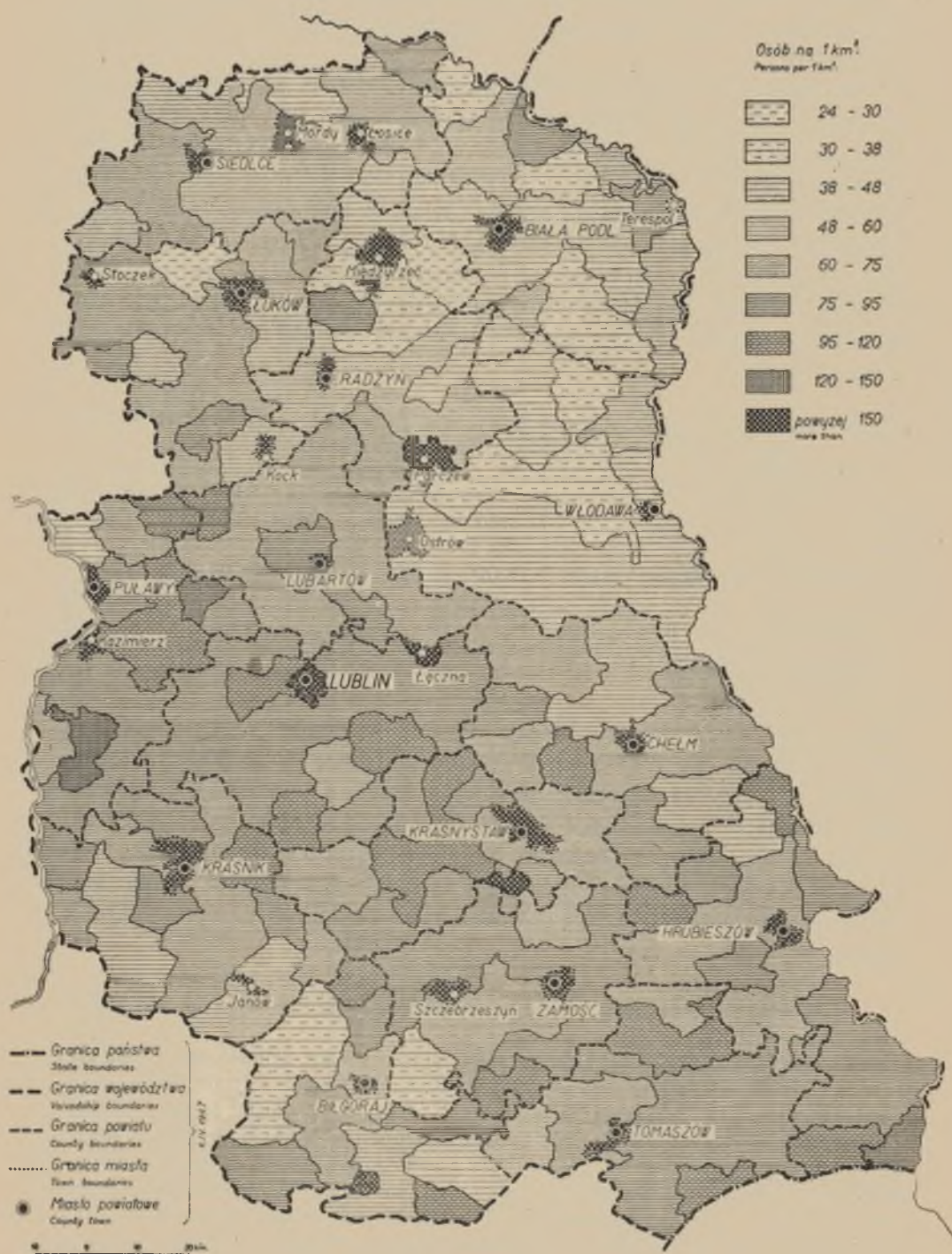
G m i n y :	Gęstość zaludnienia na 1 km ² w roku:				
	1822	1909	1921	1931	1946
przyłączone z b. woj. lwowskiego	43,6*	93,6	86,0	94,9	71,4
pozostałe gm. pow. hrubieszowskiego i tomaszowskiego	32,6	88,8	67,8	84,6	57,1

* Liczba interpolowana.

tereny powiatów: hrubieszowskiego i tomaszowskiego (ryc. 1 –5 i tab. II). Oba te obszary nie różnią się wyraźnie pomiędzy sobą pod względem właściwości fizycznych, w jednakowym stopniu zaludnione były mieszaną ludnością polsko-ruską i w okresie przed 1772 r. znajdowały się w granicach tej samej jednostki administracyjnej (woj. bełzkie). Najbardziej prawdopodobnym wydaje się więc tłumaczenie tych różnic faktem różnej przynależności państwowej tych dwóch obszarów w okresie rozbiorów.

¹¹⁾ W 1822 r. wpływ tych faktów — ze względu na krótki okres ich istnienia — nie zaznaczył się jeszcze.

¹²⁾ Powiat biłgorajski jest najlepiej zalesionym powiatem województwa. I nie tyle sam ten fakt, ile to, że lasy tego powiatu w olbrzymiej większości należały do ordynacji zamojskiej (powierzchnia zalesiona tej ordynacji nie uległa prawie żadnemu zmniejszeniu w ciągu całego rozpatrywanego okresu czasu), było przyczyną, iż na terenie tego powiatu ludność nie znajdowała prawie zupełnie nowych terenów osadniczych. Poza tym należy uwzględnić jeszcze i to, że nasycenie ludnością bezleśnej części powiatu w 1822 r. było bardzo duże, dochodzące do 50 osób na km² (gmina Potok Górny miała nawet 60,3 osób na km², a więc nieco więcej niż średnia gęstość zaludnienia gmin wiejskich całego województwa w 1946 r.).

Ryc. 4. Gęstość zaludnienia w roku 1931.

Fig. 4 Density of population in year 1931.

IV. Zmiany zaludnienia w czasie

Przy przeglądaniu liczb, wyrażających gęstość zaludnienia całego woj. lubelskiego w interesującym nas okresie czasu (tab. III), stwierdzamy przede wszystkim bardzo duże wahania stanu zaludnienia w XX w.

Tab. III.

Gęstość zaludnienia województwa lubelskiego w latach 1822 — 1946.

	Gęstość zaludnienia na 1 km ² w roku:								
	1822	1865	1897	1909	1921	1931	1939	1943	1946
Województwo lubelskie	26,3	35,7	61,2	78,3	67,4	80,3	85,7	77,3	68,6

Dla dokładniejszej analizy wykonano zestawienie zmian zaludnienia woj. lubelskiego i niektórych dzielnic polskich (tab. IV i V). Z zestawienia tego okazuje się, że rozwój zaludnienia woj. lubelskiego kształtował się nieco inaczej niż na obszarze innych ziem polskich. Największe podobieństwo tego rozwoju istnieje oczywiście między obszarem woj. lubelskiego i Królestwa Polskiego (województw centralnych). Pewne różnice, dość charakterystyczne, między tymi dwoma obszarami można jednakże podkreślić.

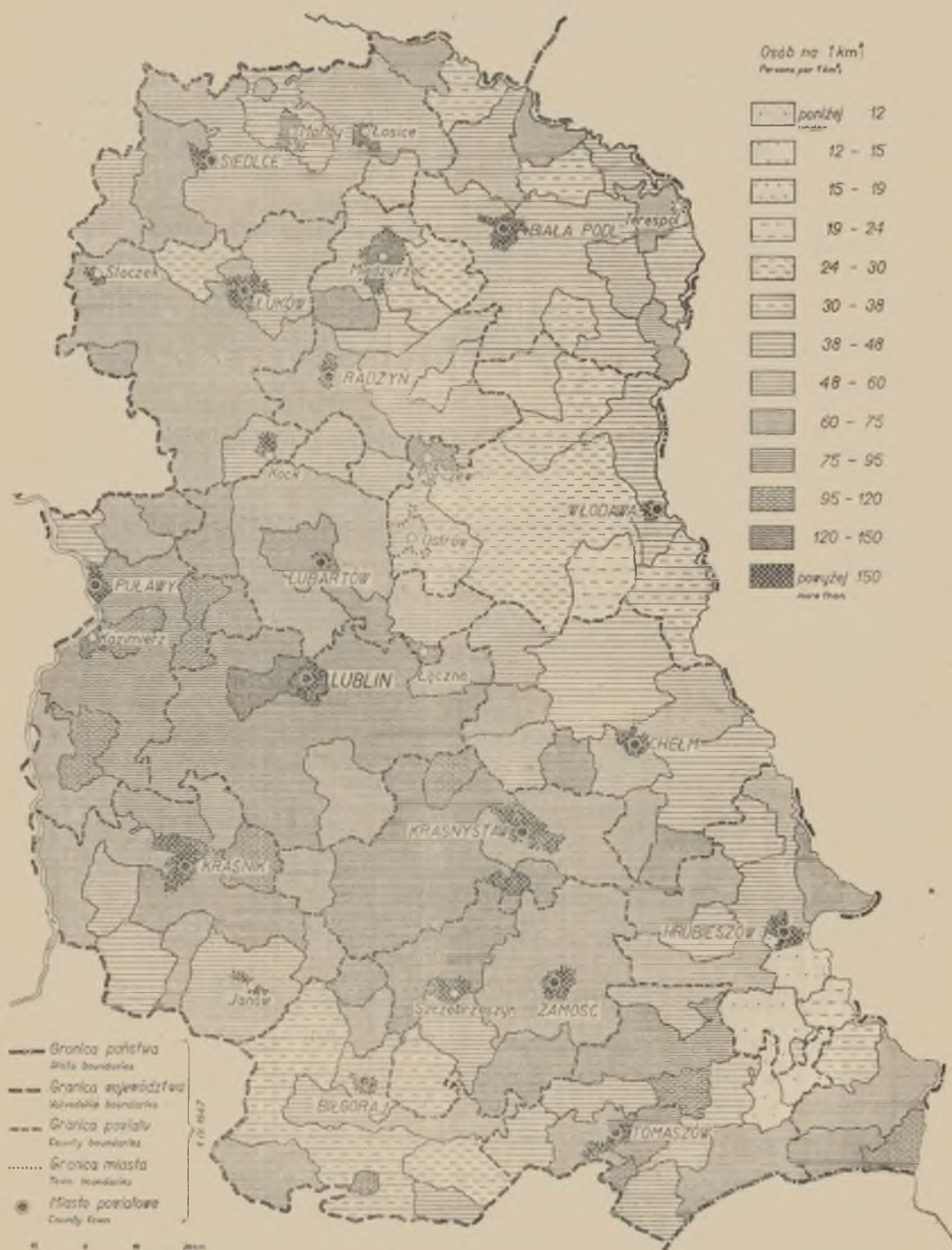
Tab. IV.

Rozwój zaludnienia niektórych dzielnic polskich w latach 1822—1897.

(tabela zestawiona na podstawie obliczeń własnych i źródeł wymienionych w spisie literatury pod numerami: 14 i 45).

Dzielnica:	Gęstość zaludnienia na 1 km ² w roku:			Wzrost w % w latach:	
	1822	1865	1897	1822—1865	1865—1897
Województwo lubelskie (w/g stanu z dnia 1.IV.1947 r.)	26,3	35,7	61,2	35,7	71,4
Królestwo Polskie (wraz z obszarem woj. lubelskiego)	29,7	43,7	74,2	47,2	69,8
Galicja	51,4	65,5	89,8	27,5	37,1
Wielkie Ks. Poznańskie	33,1	52,6	63,7	59,0	21,0

Wzrost gęstości zaludnienia woj. lubelskiego w latach 1822—1865 był znacznie niższy niż w całym Królestwie Polskim, co tłumaczy się bardzo słabym rozwojem uprzemysłowienia omawianego obszaru, przy równoczesnej rozbudowie przemysłu w zachodnich częściach Królestwa Pol-

Ryc. 5. Gęstość zaludnienia w roku 1946.

Fig. 5. Density of population in year 1946.

skiego (3). W latach następnych (1865—1897) wzrost liczby ludności w woj. lubelskim i w Królestwie Polskim był znacznie gwałtowniejszy niż w Galicji czy Wielkim Ks. Poznańskim. Przyczyna tego zjawiska tkwi w tym, że w Królestwie Polskim bardzo korzystnie wpłynęło w tym względzie zniesienie pańszczyzny, przeprowadzone na początku tego okresu. Fakt zniesienia pańszczyzny miał bardziej doniosłe skutki na terenie woj. lubelskiego (wyraziło się to większym niż na terenie Królestwa Polskiego wzrostem liczby ludności), posiadającego — w stosunku do całego Królestwa Polskiego — o wiele bardziej typowo rolniczą strukturę.

Tab. V.

Rozwój zaludnienia niektórych dzielnic polskich w latach 1897 — 1946.

(Tabela zestawiona na podstawie obliczeń własnych i źródeł wymienionych w spisie literatury pod numerami: 22, 32, 36).

Dzielnica :	Gęstość zaludnienia na 1 km ² w roku :					Wzrost w % w latach :			
	1897	1909	1921	1931	1946	1897— 1909	1909— 1921	1921— 1931	1931— 1946
Województwo lubelskie (w/g stanu z dnia 1.IV.1947 r.)	61,2	74,1*	67,4	80,3	68,6	21,1	—9,1	19,2	—14,6
Województwa centralne (wraz z obszarem woj. lubelsk.)	71,8	85,3	82,6	97,8	82,7**	18,8	—3,2	18,4	—15,4
Woj. zachodnie	70,4	82,3	87,2	96,0	90,4	17,0	6,0	10,1	—5,6
Woj. południowe	88,1	99,9	95,2	108,0	—	13,3	—4,7	13,5	—

* Liczbę, otrzymaną na podstawie danych W.K.S., zmniejszono tutaj—opierając się na pracy Szulca (37)—o 5,4%.

** Bez części tej dzielnicy, która znalazła się obecnie poza granicą.

Przy analizowaniu zmian zaludnienia — na podstawie tab. V — po roku 1897 należy zachować dużą ostrożność, gdyż liczby gęstości zaludnienia z lat 1897 i 1909 oparte są na materiałach, które poddawano różnym przeliczeniom i poprawkom (36). Dlatego też zatrzymamy się jedynie przy różnicach zaznaczonych bardzo wyraźnie. W okresie lat 1909—1921 rozwój zaludnienia woj. lubelskiego kształtował¹³⁾ się w sposób zdecydo-

¹³⁾ Spadek liczby ludności na obszarze woj. lubelskiego w latach 1909—1921, obliczony na podstawie liczb W.K.S., wynosi 13,9%. Ponieważ jednak w pracy Szulca (36), z której zaczerpnięto dane dla ustalenia stanu zaludnienia Królestwa Polskiego w 1909 r., cyfry W. K. S. są poprawione na podstawie wyników spisu z 1897 r. oraz wielkości przyrostu naturalnego, więc należało zrobić to samo i dla woj. lubelskiego (jak to zaznaczono w objaśnieniu przy tab. V). Jednakże nawet po uwzględnieniu tej poprawki, obniżającej wielkość spadku liczby ludności omawianego obszaru z 13,9% do 9,1%, woj. lubelskie zajmuje stanowisko zupełnie wyjątkowe w latach 1909—1921.

wanie różny niż w innych dzielnicach. Ubytek liczby ludności na obszarze omawianym był prawie trzykrotnie większy niż w Królestwie Polskim! Tak znaczne wyludnienie pochodzi głównie stąd, że w latach 1914—1915, wraz z wycofującymi się z tych terenów władzami rosyjskimi, wyjechała — czy to dobrowolnie, czy też uprowadzona — bardzo znaczna część ludności prawosławnej i ewangelickiej ¹⁴⁾.

W latach 1921—1931 woj. lubelskie wykazuje nieco większy wzrost liczby ludności niż woj. centralne, co ma swoją przyczynę w większym przyroście naturalnym na omawianym obszarze ¹⁵⁾.

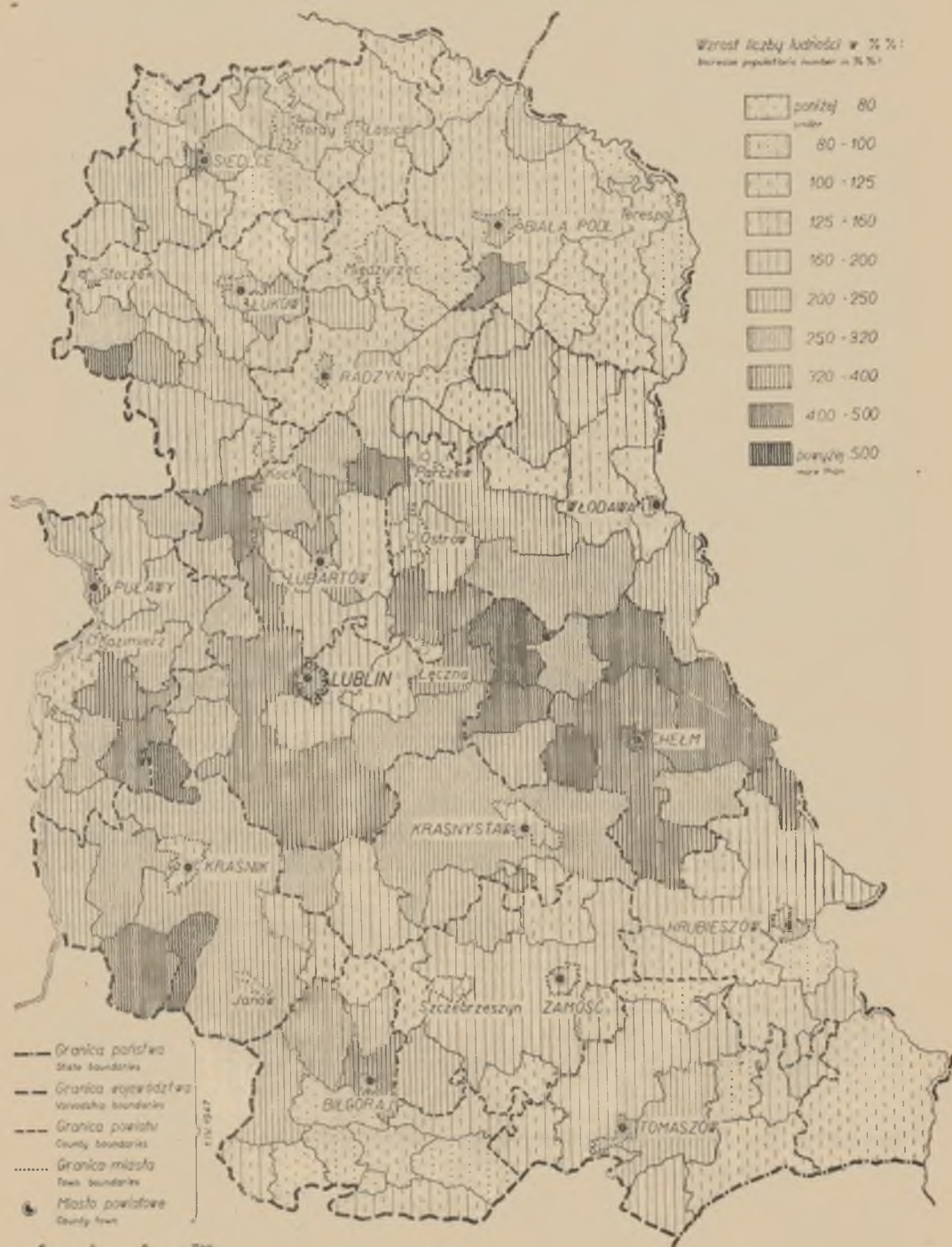
Jeśli chodzi o okres ostatni (lata 1931—1946), to na podstawie tab. V trudno podkreślić jakieś godne uwagi różnice w rozwoju zaludnienia pomiędzy woj. lubelskim a woj. centralnymi. Ubytki spowodowane ostatnią wojną były mniej więcej jednakowe na obu tych obszarach ¹⁶⁾. Tak znaczny ubytek liczby ludności w ogóle — w porównaniu z woj. zachodnimi — tłumaczy się faktem wyniszczenia ludności żydowskiej i wyemigrowaniem znacznej części ludności ruskiej ¹⁷⁾.

¹⁴⁾ Liczbę tej uprowadzonej ludności Daszyńska - Golińska (5, str. 136) szacuje na ok. 1 milion dla obszaru województwa w granicach sprzed 1.IV.1938 r. Znacznie ostrożniejsze i bardziej wiarygodne wydają się obliczenia podane przez Wiercieńskiego (48), na podstawie których można przyjąć liczbę uprowadzonej ludności na ok. 400.000 (dla obszaru woj. w jego dzisiejszych granicach). Stanowiłoby to ok. 18% ludności, obliczonej dla tego terenu według wskazówek Szulca na koniec 1914 r.

¹⁵⁾ W okresie tym obszar woj. lubelskiego — pomimo odbywającej się jeszcze repatriacji ludności uprowadzonej w czasie wojny — wykazuje nadwyżkę emigracji nad imigracją w wysokości 1,5% przyrostu naturalnego (obszar woj. bez gmin przyłączonych z b. woj. lwowskiego). Równocześnie woj. centralne wykazują nadwyżkę imigracji w wysokości 8,3% przyrostu naturalnego. Natomiast przyrost naturalny, obliczony w procentach ludności z 1921 r., wynosił: w woj. lubelskim 20,1%, a w woj. centralnych 17,8% (31, 38).

¹⁶⁾ Podane w tab. V liczby, wyrażające ubytek ludności w latach 1931—1946, są większe dla woj. centralnych niż dla woj. lubelskiego. Gdyby jednak straty wśród ludności, spowodowane ostatnią wojną, obliczyć w stosunku do stanu zaludnienia w 1939 r., to — ze względu na fakt szybszego przyrostu ludności w woj. lubelskim — otrzymalibyśmy większą liczbę dla woj. lubelskiego.

¹⁷⁾ Ubytek liczby ludności woj. lubelskiego, spowodowany ostatnią wojną, wyraża się — jeśli obliczymy go w stosunku do ludności zamieszkałej na tym obszarze w dniu 1.IX.1939 r., którą trzeba szacować (na podstawie Małego Rocznika Statystycznego 1939 r.) na ok. 2 455 000 — liczbą 23%. Jeśli przyjmujemy, że rzym.-kat. (Polacy) stanowili w 1939 r. — podobnie jak i w 1931 r. — 75,3% ogółu ludności omawianego obszaru, to ubytek ludności rzym.-kat. (polskiej) będzie wynosił tylko 2,8% gdyż Polacy (rzym.-kat.) stanowili w 1946 r. 95% ogółu ludności woj. lubelskiego. Na pozostałą, znacznie większą część liczby ubytku ludności, złożyły się straty wśród ludności żydowskiej i ruskiej (obie te mniejszości stanowiły w 1931 r. 22,9% ludności).

Ryc.6. Zmiany zaludnienia w latach 1822-1909.

Fig.6. Changes of population in years 1822-1909.

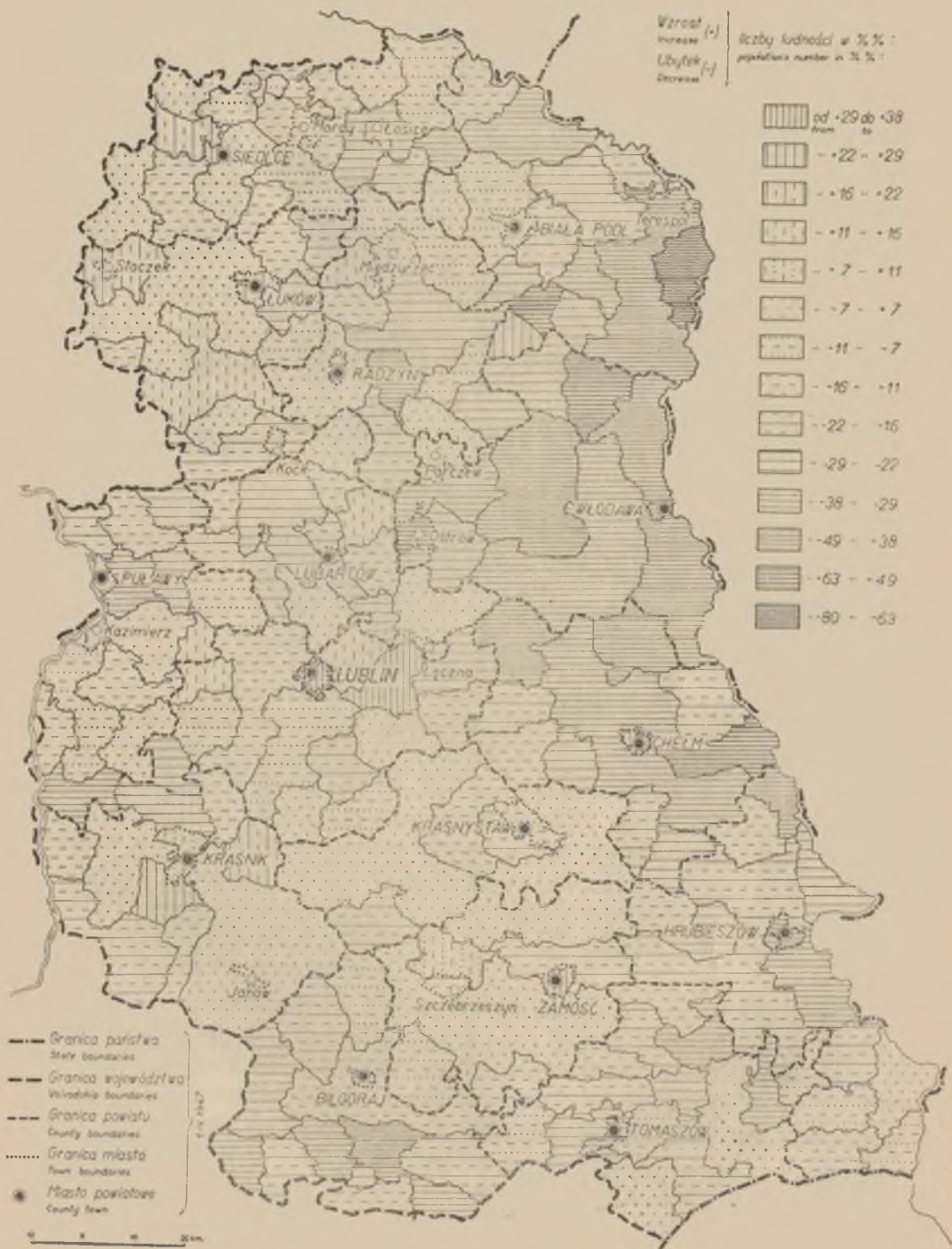
Zajmiemy się teraz zagadnieniem zmian zaludnienia w ujęciu regionalnym. Ryc. 6–9 wskazują, że wielkość tych zmian ulegała w przestrzeni bardzo dużym wahaniom.

W okresie lat 1822–1909 (ryc. 6) obszary największego wzrostu liczby ludności ciągną się równoleżnikowym pasem przez środkową część województwa. Terenem szczególnie silnego przyrostu jest powiat chełmski, do czego niewątpliwie przyczynił się napływ Niemców¹⁸⁾. Pas silniejszego przyrostu pokrywa się w dużym stopniu z obszarem znacniejszego wylesienia (29, mapa na str. 257). Pewien wpływ na większy wzrost liczby ludności na tym terenie miał także fakt przeprowadzenia w 1877 r. linii Kolei Nadwiślańskiej (przechodzącej na omawianym obszarze od Dębłina przez Puławę, Lublin, Chełm). Zupełnie natomiast nie można dopatrzeć się wpływu linii komunikacyjnych w płn. części województwa (Podlasie), gdzie linie kolejowe spełniały raczej rolę połączeń strategicznych, nie wpływając na wydatniejsze podniesienie poziomu życia gospodarczego tych terenów. Na obszarze tym obserwujemy w ogóle względnie słaby przyrost ludności, co ma do pewnego stopnia swoje uzasadnienie w rozwoju osadnictwa w ciągu ostatnich kilku stuleci. Obliczenie liczby ludności, które wykonali dla XVI w. historycy (Pawłowski i Jabłonowski), wskazuje, że Podlasie było wówczas obszarem bardzo znacznego skupienia ludności. Gęstość zaludnienia historycznego woj. podlaskiego wynosiła w XVI w., według obliczeń Jabłonowskiego, ponad 20 mieszkańców na 1 km², podczas gdy – według obliczeń Pawłowskiego – w historycznym woj. lubelskim, bełzkim i ziemi chełmskiej wynosiła w tym samym czasie poniżej 10 mieszkańców (9)¹⁹⁾. Jeżeli nawet przyjmemy, że obliczenia Jabłonowskiego dały zbyt duże liczby, to jednak – najprawdopodobniej – gęstość zaludnienia w płn. części dzisiejszego woj. lubelskiego była znacznie większa niż w pozostałej jego części. Istniejące w XVI w. stosunki zmieniały się stopniowo na korzyść obszarów środkowej i pld. części województwa.

Słabszy przyrost ludności w pld.-wsch. części województwa tłumaczy się faktem znacznego jej zagęszczenia się na tym obszarze przed

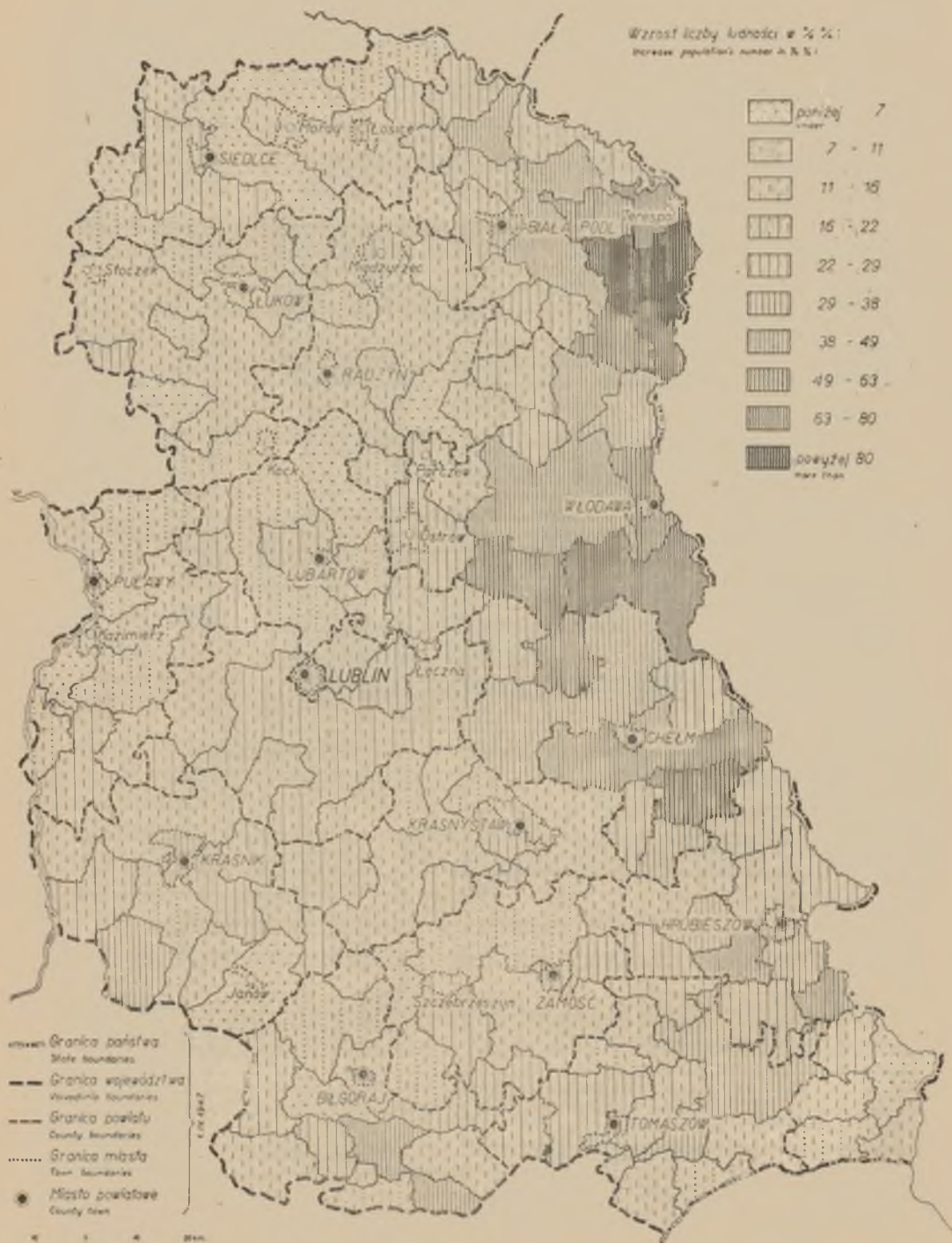
¹⁸⁾ Dane W. K. S. wykazują w 1909 r. w granicach tego powiatu 27.972 ewangelików, podczas gdy w 1827 r., według Rodeckiego (26), na całym obszarze ówczesnego woj. lubelskiego było ich 902. Gdyby pominąć, przy obliczaniu wzrostu liczby ludności tego powiatu, grupę ewangelików, to otrzymalibyśmy 322 zamiast 406%. Jest to jednak jeszcze bardzo poważny przyrost, jeśli zważymy, że dla całego omawianego terenu wyniósł on w tym samym okresie 198%. Niewątpliwie więc wraz z kolonizacją niemiecką rozwinęła się także kolonizacja polska i ruska.

¹⁹⁾ W obliczeniach Jabłonowskiego tkwi jednak zapewne jakiś błąd. Grabowski (9, str. 34) przypuszcza, że tak znaczna różnica może być spowodowana częściowo różnicą stosowanych przez obu historyków metod obliczania.

Ryc 7 Zmiany zaludnienia w latach 1909-1921

Fig. 2 Changes of population in years 1909-1921

Ryc 8. Zmiany zaludnienia w latach 1921-1931.

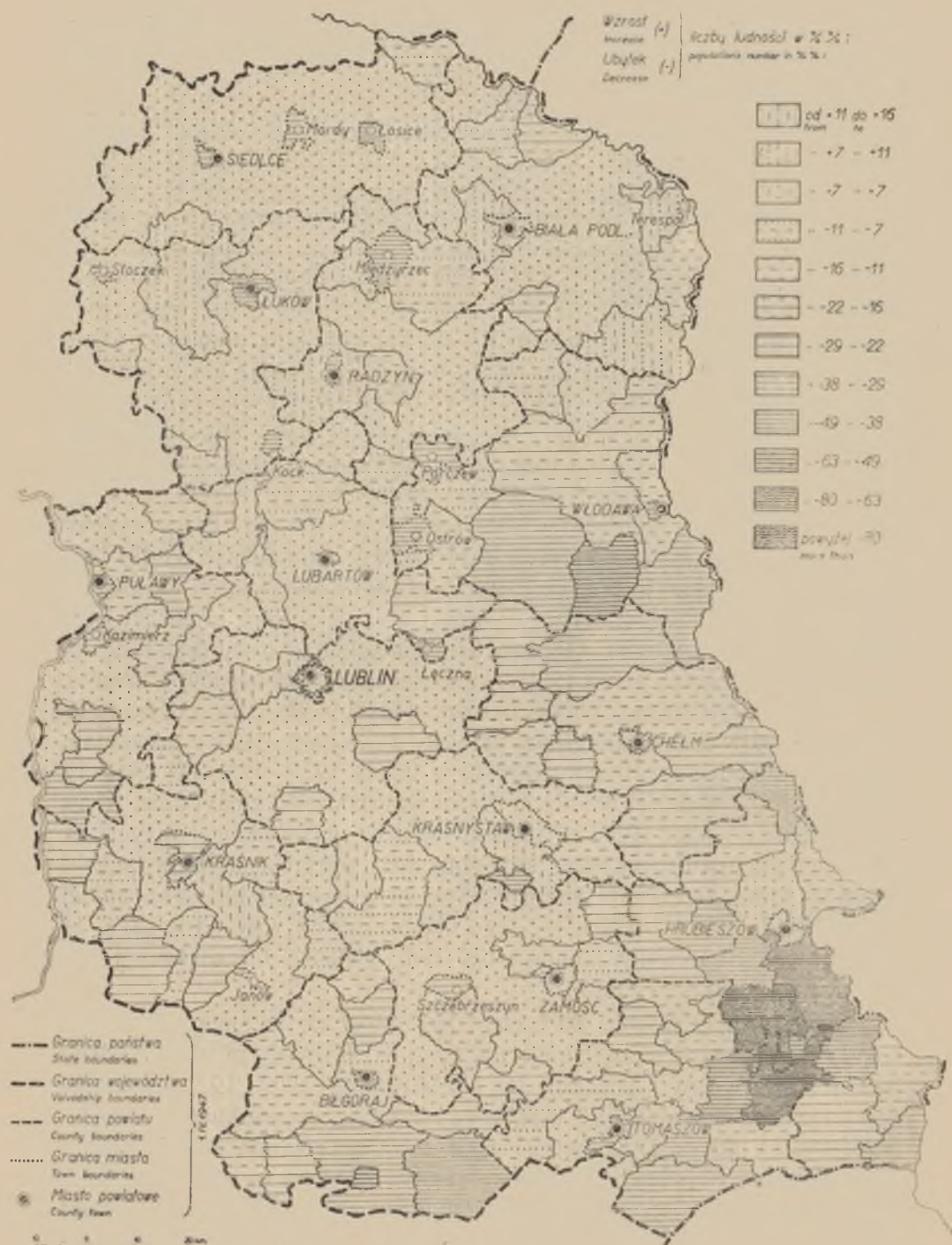
Fig.8. Changes of population in years 1921-1931.

1822 r., położeniem wzdłuż granicy państwowej, a także upośledzeniem komunikacyjnym tego obszaru (do 1909 r. nie wybudowano na tym terenie ani jednej linii kolejowej).

Okres lat 1909—1921 (ryc. 7) charakteryzuje się zmniejszeniem liczby ludności na przeważającej części obszaru województwa. Jedynie niektóre miasta i nieliczne gminy wiejskie wykazują nieznaczny wzrost liczby mieszkańców. Obszar największych ubytków pokrywa się mniej więcej z obszarem zamieszkałym w dość znacznym odsetku przez ludność ruską (42, mapy po str. 192 i 224). O przyczynach tego zjawiska była już wyżej mowa. Szczególnie silnie wyludniony został teren, rozciągający się wzdłuż Bugu pasem 20—40 km szerokim, pomiędzy Chełmem i Terespołem. Przyczyniło się do tego to, że obszar ten zajęty był nieco później niż pozostała część województwa przez armie państw centralnych (władze rosyjskie miały więc tutaj więcej czasu na ewakuowanie ludności), a także szczególna rola, jaką odgrywała ta część omawianego obszaru w czasie późniejszych działań wojennych (wyrazem tego był fakt przynależności administracyjnej tego terenu do tzw. Etappengebiet Ober Ost'u). Obszary, na których obserwujemy najmniejsze ubytki ludności w tym okresie, to płn.-zach. część województwa i teren na pld. od Lublina (powiat krasnostawski i zamojski oraz częściowo kraśnicki i lubelski). Wiercieński (48, str. 23) uzasadnia to osiedleniem się na tych terenach jeszcze przed 1921 r. znacznej liczby uchodźców z kresów.

Ryc. 8 przedstawia obraz bardzo podobny do ryc. poprzedniej. Obszarom największych ubytków ludności z lat 1909—1921 odpowiadają obszary najintensywniejszego wzrostu w latach 1921—1931. Na znaczny przyrost liczby ludności we wsch. części województwa złożyła się, trwająca jeszcze po roku 1921, repatriacja ludności uprowadzonej z tych terenów w latach wojny, a także względnie duży przyrost naturalny wśród ludności, która przetrwała wojnę i okres przymusowej lub dobrowolnej emigracji (31, 43, 44). Odnośnie tego okresu można więc zaznaczyć, że na ogół przyrost liczby ludności był tym większy, im większym był ubytek w okresie poprzednim.

Okres drugiej Wojny Światowej zaznaczył się w zmianach zaludnienia także bardzo nierównomiernie (ryc. 9). Największe ubytki wśród ludności obserwujemy, podobnie jak i w okresie lat 1909—1921, na obszarze powiatów wschodnich i południowych, a to szczególnie w okolicy położonej na pld. od Włodawy i Hrubieszowa oraz w pld. części powiatu biłgorajskiego. Najsilniej wyludnione gminy, położone na pld. od Hrubieszowa, należały do terenów zamieszkałych w znacznym odsetku (nawet ponad 50%) przez ludność ruską (33), która w latach 1945—1946 przesiedliła się do Z. S. R. R. Poza tym gminy te należały do najbardziej do-

Ryc.2. Zmiany zaludnienia w latach 1931-1946.

fig.9 Changes of population in years 1931-1946.

tkniętych zniszczeniami w okresie ostatniej wojny (zabudowania niektórych osiedli zniszczone zostały tutaj prawie w 100%), co utrudniało w znacznym stopniu zasiedlenie obszarów opuszczonych przez ludność ruską.

W zachodniej — słabiej dotkniętej wpływem ostatniej wojny — części województwa nieco większym wyludnieniem wyróżnia się obszar wzdłuż Wisły (pow. puławski), co prawdopodobnie da się uzasadnić faktem zatrzymania się linii frontu na Wiśle w okresie kilku ostatnich miesięcy 1944 roku.

Widzimy więc, że w ciągu całego omawianego okresu czasu miały miejsce różne procesy, które powodowały znaczne zmiany w rozmieszczeniu skupień ludności. Dla dokładniejszego poznania tych zmian należałoby sporządzić kartogram, ilustrujący zmiany zaludnienia w okresie lat 1822—1946. Byłoby to jednak o tyle niecelowe, że stan gęstości zaludnienia z 1946 r. daje nam obraz stosunków nieustabilizowanych, posiadających wyraźne piętno wpływu okresu wojennego. Dlatego też dla podkreślenia ogólnych tendencji zmian posłużymy się nieco inną metodą.

Dla matematycznego ujęcia zjawiska zmian w rozmieszczeniu skupień ludności posłużymy się wskaźnikiem, wyrażającym w procentach stosunek średniej gęstości zaludnienia pewnej części omawianego obszaru do średniej gęstości zaludnienia całości tego terenu. Wskaźnik ten, mający ilustrować wielkość skupienia ludności w poszczególnych częściach omawianej całości, nazwano „potencjałem zaludnienia“ — W:

$$W = \frac{L_n}{L} \cdot 100$$

L_n = średnia gęstość zaludnienia części (gminy, powiatu itp.) omawianego obszaru;

L = średnia gęstość zaludnienia całego omawianego obszaru.

Wielkość tego wskaźnika obliczono dla powiatów woj. lubelskiego dla różnych okresów czasu i wyniki tych obliczeń zestawiono w tab. XVI (poza tekstem). Najbardziej charakterystycznym zjawiskiem, na uchwycenie którego pozwala powyższa tabela, jest bardzo znaczne zmniejszenie się potencjału zaludnienia powiatów, w których urzędowa statystyka rosyjska wykazała w 1897 r. ponad 20% ludności prawosławnej (do wyjątków należy tutaj powiat chełmski i częściowo zamojski). Zjawisko to bardzo wyraźnie zaznaczyło się już w okresie lat 1822—1909, czyli w czasie urzędowania na tym terenie władz carskich. Dla podkreślenia tego zjawiska wykonano zestawienie potencjałów zaludnienia grupy wspom-

nianych powiatów (bialski, włodawski, chełmski, zamojski, hrubieszowski, tomaszowski i biłgorajski) oraz grupy pozostałych powiatów województwa (tab. VI). Grupa powiatów wschodnich w 1822 r. posiadała średnią gęstość zaludnienia wyższą od średniej dla całego województwa. Jednakże już w 1897 r. stosunek był odwrotny, przy czym w latach następnych zmieniał się nadal na niekorzyść powiatów wschodnich. Pewien wpływ na taki rozwój skupień ludności miał zapewne fakt położenia powiatów wschodnich wzdłuż granic politycznych (granica pomiędzy Królestwem Polskim i Galicją od południa oraz pomiędzy Królestwem Polskim i Cesarstwem Rosyjskim od wschodu). Być może, że nie bez przyczyny były także różnice przyrostu naturalnego. Ponieważ równocześnie

Tab. VI.

Potencjał zaludnienia powiatów wschodnich i zachodnich województwa lubelskiego w latach 1822—1946.

Grupa powiatów:	Potencjał zaludnienia w roku:							
	1822	1865	1897	1909	1921	1931	1939	1946
wschodnich	103,0	100,5	96,6	95,9	86,5	90,8	90,7	82,8
zachodnich	97,0	99,6	103,6	104,0	113,5	109,2	109,2	117,2

obserwujemy — pomimo intensywnie prowadzonej akcji rusyfikacyjnej — zjawisko zmniejszania się odsetka ludności wyznania greck.-kat./prawosławnego ²⁰⁾, na korzyść rzym.-kat., więc możnaby przypuszczać, że wchodzi tutaj w grę różnice przyrostu naturalnego wśród obu tych grup wyznaniowych. Niestety nie mamy obfitszych materiałów statystycznych odnośnie ruchu ludności na omawianym obszarze przed pierwszą Wojną Światową i dlatego trudno jest w tym względzie powiedzieć coś zdecydowanego. Opublikowane przez W i e r c i e ń s k i e g o dane (47) wskazywałyby, że rzeczywiście wśród ludności prawosławnej przyrost naturalny był mniejszy niż wśród rzym.-kat.²¹⁾. Nie przeczy temu fakt istnienia stosunków odwrotnych w latach 1922—1926 (44), gdyż był to okres,

²⁰⁾ Greko-katolicy w 1875 r. musieli — w związku z przeprowadzonym w Królestwie Polskim włączeniem Kościoła Unickiego do Prawosławnego — zmienić wyznanie na prawosławne.

²¹⁾ Według tych danych przyrost naturalny — obliczony dla trzech powiatów (biłgorajskiego, chełmskiego i hrubieszowskiego) z ludnością polsko-ruską — wynosił w 1905 r. wśród rzym.-kat. 1,71%, a wśród prawosławnych 1,11%. Dane te odnoszą się jednak tylko do jednego roku, są niekompletne i obejmują 10 spośród dzisiejszych powiatów województwa.

w którym przyrost naturalny wśród ludności prawosławnej był podwyższony przyczynami wyżej omawianymi ²²⁾).

Jeśli chodzi o fakt zmniejszania się odsetka ludności wyznania greck.-kat./prawosławnego, to także szczupłość i niedokładność danych statystycznych z XIX w. utrudnia analizę tego zjawiska. Niedokładność liczb, opublikowanych przez Rodeckiego (26), była powodem do wyciągania fałszywych wniosków z zestawień, w których je wykorzystywano (3, str. 62). Przykładem „dokładności“ danych Rodeckiego niech będzie fakt podania ogólnej liczby ludności greck.-kat. w Królestwie Polskim na 100.000 w tab. I i na 78.843 w tab. III. W tab. III można znaleźć taki paradoks, jak podanie liczby greko-kat. w woj. lubelskim na 55 osób! O wiele bardziej prawdopodobnie wygląda liczba ludności greck.-kat. w woj. podlaskim i dlatego można dla tego terenu (późniejsza gub. siedlecka) dokładniej ocenić przebieg zmian stosunku ilościowego obu najważniejszych grup wyznaniowych województwa. Dla tej części dzisiejszego województwa, która w 1827 r. tworzyła woj. lubelskie, liczbę lud-

Tab. VII.

Ludność b. gubernii siedleckiej i lubelskiej według wyznań w latach 1827 — 1931.

O b s z a r:	W y z n a n i e:	Procent ogółu ludności w roku			
		1827	1897*	1921	1931
byłej gubernii siedleckiej	rzym.-kat.	69,4	66,9	79,3	79,6
	greck.-kat./prawosławne	19,8	15,9	4,9	5,9
	mojżeszowe	10,4	15,7	14,8	12,9
	ewangelickie	0,38	1,5	0,82	0,93
byłej gubernii lubelskiej	rzym.-kat.	66,3**	62,6	76,5	75,2
	greck. kat./prawosławne	22,6**	21,2	9,1	10,4
	mojżeszowe	10,9	13,5	13,4	12,6
	ewangelickie	0,18	2,7	0,82	0,95

* Dla 1897 r. brano liczbę ludności wraz z wojskiem; odsetek ludności prawosławnej jest więc zbyt wysoki.

** Procenty obliczone na podstawie liczb interpolowanych.

²²⁾ Okres podwyższonego przyrostu naturalnego wśród ludności prawosławnej trwał względnie krótko, gdyż już w 1931 r. na terenie ówczesnego woj. lubelskiego przyrost naturalny wynosił: wśród rzym.-kat. 1,55‰ i wśród prawosławnych 1,51‰.

ności greck.-kat. obliczono interpolacyjnie ²³⁾). Dla tych dwóch obszarów (b. gubernia lubelska i siedlecka) wykonano obliczenie odsetek ludności poszczególnych wyznań, zestawiając wyniki w tab. VII.

W XIX w. obserwujemy zmniejszanie się odsetka ludności obu interesujących nas wyznań na korzyść ludności wyznania mojżeszowego i ewangelickiego. Jednakże zjawisko to w większym stopniu dotknęło grupę ludności greck.-kat./prawosławnej, jak o tym świadczy tab. VIII, w której zestawiono odsetki ludności obu tych wyznań, obliczone w sto-

Tab. VIII.

Ludność wyznania rzym.-kat. i greck. - kat. /prawosławnego byłej gubernii siedleckiej i lubelskiej w latach 1827 — 1931.

O b s z a r:	W y z n a n i e:	Procent ogółu ludności rzym.-kat. i greck.-kat./prawosławnej w roku:			
		1827	1897	1921	1931
byłej gubernii siedleckiej	rzym.-kat.	77,8	80,8	94,2	93,1
	greck.-kat./prawosławne	22,2	19,2	5,8	6,9
byłej gubernii lubelskiej	rzym.-kat.	74,5	74,7	89,4	87,9
	greck -kat./prawosławne	25,5	25,3	10,6	12,1

sunku do ogólnej liczby ludności rzym.-kat. i greck.-kat./prawosławnej. Rzeczą oczywistą jest, że te zmiany na korzyść ludności rzym.-kat. spowodowane były nie tylko mniejszym przyrostem naturalnym wśród prawosławnych, ale także i ich emigracją, a zapewne i polonizacją ²⁴⁾).

Omawiając ogólne tendencje zmian w rozmieszczeniu skupień ludności musimy zwrócić jeszcze uwagę na zagadnienie dostosowania się do czynników fizycznych (jakości gleb). Wyżej zwrócono już uwagę, że zależność od czynników fizycznych, na początku omawianego okresu

²³⁾ Interpolację wykonano na podstawie danych, opublikowanych przez Rodeckiego, biorąc pod uwagę liczbę ludności przypadającą na jeden kościół parafialny wyznania rzym.-kat. i greck.-kat., uwzględniając przy tym także same dane z końca XIX w. (46, str. 160). Obliczone w ten sposób liczby mają oczywiście jedynie orientacyjne znaczenie. Jako liczbę ludności greck.-kat. otrzymano 110.842 (dla 1827 r.), co wydaje się b. prawdopodobnym, jeśli zestawimy ją z liczbą tejże ludności w 1840 r., wynoszącą 124.388 osób (46, str. 145).

²⁴⁾ Przy analizowaniu liczb tab. VII i VIII musimy pamiętać, że oparte są one na źródłach niewątpliwie tendencyjnych, gdyż ani statystyka carska, ani też polska z okresu międzywojennego, na pewno nie odznaczały się zbyt wielkim obiektywizmem.

mniej wyraźna, zaznacza się potem w sposób bardziej zdecydowany. Dla oceny tego zjawiska należy dokładniej przeanalizować zagadnienie gęstości zaludnienia regionów glebowych (materiał zawarty w tab. I).

Zagadnieniem wpływu gleb na gęstość zaludnienia woj. lubelskiego zajmowano się ostatnio dwukrotnie (11, 19). *M i t o s e k* (19) ustalił teoretyczną pojemność ludności rolniczej dla poszczególnych klas glebowych i na tej podstawie — po obliczeniu średniej jakości gleb poszczególnych gmin — obliczył względne nadwyżki i niedobory ludności rolniczej. Można by więc użyć metody *M i t o s k a* celem scharakteryzowania w poszczególnych latach różnic w stopniu zaludnienia regionów glebowych (regiony glebowe *R o m a n o w s k i e g o* i *M a l i c k i e g o* wydzielone zostały na podkładzie tej samej mapy gleb, z której korzystał *M i t o s e k*), a tym samym dla ustalenia zależności rozmieszczenia ludności od gleb. Metoda taka nie byłaby jednak wygodna, gdyż nie ustalałaby bezpośrednio stopnia nasycenia ludnością, a jedynie bezwzględna wielkość niedoboru czy też nadwyżki w stosunku do teoretycznej pojemności (dwa regiony, wykazujące np. niedobór w wysokości 10 osób na 1 km², mogłyby wykazywać różny stopień nasycenia ludnością w zależności od różnic w jakości gleb). Dlatego też niżej zastosowano nieco inną metodę.

Dla ilustracji stopnia zaludnienia poszczególnych terenów wprowadzono tutaj wskaźnik, nazwany „potencjałem zaludnienia“ (W). Jeżeli przy obliczaniu tego wskaźnika uwzględnimy współczynnik jakości gleby (c), to będzie on mógł ilustrować stopień zaludnienia poszczególnych regionów glebowych. Współczynnik ten (c) obliczano w sposób następujący. Średnią gęstość zaludnienia gmin wiejskich województwa (L) przyjęto jako optimum czasowe (11, str. 52) gęstości zaludnienia dla gleb klasy, odpowiadającej średniej jakości gleb całego woj. Przyjmując teraz założenie, że względne różnice między optimumami czasowymi gleb różnych klas odpowiadają względnym różnicom teoretycznej pojemności ludnościowej²⁵⁾ tychże gleb, obliczono najbardziej odpowiednie gęstości zaludnienia (optima czasowe) dla regionów glebowych. Stosunek średniej gęstości zaludnienia gmin wiejskich całego województwa (L) do najbardziej odpowiedniej gęstości zaludnienia danego regionu glebowego (L_n) jest wyrazem, uwarunkowanej jakością gleb, różnicy stopnia chłonności

²⁵⁾ Przy obliczaniu pojemności ludnościowej oparto się na pracy *M i t o s k a* (19) Wzięto tutaj jednak pod uwagę nie podane przez niego normy teoretycznej pojemności ludnościowej (19, str. 169), ale normy średniej wielkości gospodarstw samowystarczalnych (19, str. 167). Na podstawie średniej wielkości gospodarstw samowystarczalnych poszczególnych regionów obliczono następnie względne różnice ich teoretycznej pojemności ludnościowej.

ludnościowej tych dwóch obszarów. W ten sposób współczynnik, uwzględniający jakość gleb, wyrazi się w postaci:

$$c = \frac{L_r}{L_n}$$

Przez dodanie tego współczynnika do „surowego“ potencjału zaludnienia otrzymujemy zmodyfikowany wskaźnik, pozwalający określić najbardziej prawdopodobne tendencje do przemieszczania się ludności z jednych obszarów (obszary o wskaźniku powyżej 100%) do drugih (obszary o wskaźniku poniżej 100%). Ten nowy wskaźnik, nazwany „rzeczywistym potencjałem zaludnienia“ (W_r), przyjmuje ostatecznie postać wzoru:

$$W_r = \frac{L_n}{L} \cdot c \cdot 100 = \frac{L_n}{L} \cdot \frac{L_r}{L_n} \cdot 100 = \frac{L_r}{L} \cdot 100$$

Jest więc to, wyrażony w procentach, stosunek rzeczywistej średniej gęstości zaludnienia gmin wiejskich danego regionu (L_n) do teoretycznej średniej gęstości zaludnienia najodpowiedniejszej dla tego terenu (L_r).

Tab. IX.

Optima czasowe i rzeczywiste potencjały zaludnienia regionów glebowych województwa lubelskiego w latach 1822 — 1946.

(Powierzchnia regionów i rzeczywista średnia gęstość zaludnienia podane są w tab. I).

o.p. — optimum czasowe gęstości zaludnienia na 1 km².

r.p.z. — rzeczywisty potencjał zaludnienia w procentach.

Gminy wiejskie regionu:		1822	1909	1921	1931	1939	1946	Średnia klasa gleb	Średnia wielkość gospodarstwa samowystarczalnego w ha
siedlecko-włodawskiego	o.p. r.p.z.	20,3 101,0	59,1 98,3	49,2 91,5	58,3 93,0	62,3 93,9	50,9 98,8	4,82	12,05
lubelsko-hrubieszowskiego	o.p. r.p.z.	29,3 91,5	85,2 94,5	70,9 100	84,1 98,9	89,4 98,4	73,4 96,5	3,18	8,36
biłgorajskiego	o.p. r.p.z.	17,7 152,0	51,5 129,3	42,9 125,6	50,8 120,3	54,3 120,1	44,4 114,0	5,44	13,82
tarnogrodzkiego	o.p. r.p.z.	31,2 134,9	90,8 96,5	75,6 79,1	89,6 84,6	95,7 85,1	78,2 55,1	2,92	7,84
całego województwa	o.p. r.p.z.	23,6 100	68,6 100	57,1 100	67,7 100	72,3 100	59,1 100	4,15	10,38

W tab. IX podane jest zestawienie rzeczywistych potencjałów zaludnienia dla regionów glebowych województwa. Przy obliczaniu liczb do tego zestawienia oparto się na danych, zaczerpniętych z pracy R o-

manowskiego i Malickiego (27) oraz Mitoska (19). Wyniki tych obliczeń pozwalają wnosić, że w okresie lat 1822—1946 istniała tendencja do wyrównania rzeczywistych potencjałów zaludnienia, co dowodzi wzrastającej zależności rozmieszczenia skupień ludności od czynników fizycznych²⁶⁾.

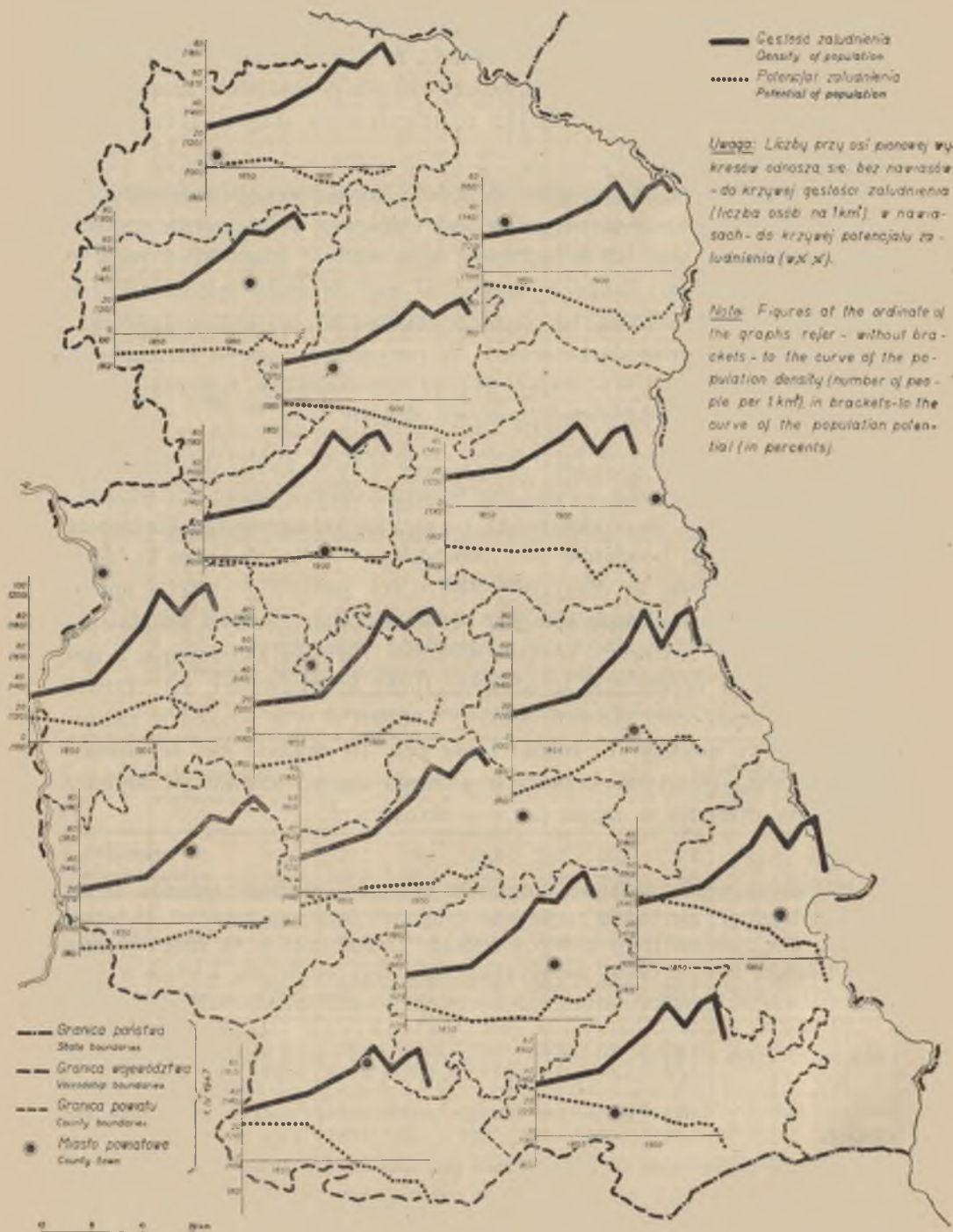
Pewne zastrzeżenia można mieć odnośnie liczb potencjału zaludnienia regionu biłgorajskiego i tarnogrodzkiego. Ponieważ są to jednak regiony małe, więc na stopień ich zaludnienia duży wpływ mogą mieć regiony sąsiednie. Mogą tutaj także wchodzić w grę czynniki miejscowe, nie związane z uprawą roli (np. na obszarze regionu biłgorajskiego duże znaczenie ma wielka gospodarka leśna). W przypadku regionu tarnogrodzkiego na wielkość liczb, wyrażających jego niedoludnienie, znaczny wpływ wywarła zapewne nieodpowiednia ocena gleb²⁷⁾.

Warto jeszcze omówić tutaj próbę sporządzenia syntetycznego obrazu zmian zaludnienia dla całego omawianego okresu czasu. Próbę taką przedstawia ryc. 10. Reprodukowany na niej kartodiagram ma ilustrować zmiany zaludnienia powiatów woj. lubelskiego²⁸⁾. Na obszarze każdego powiatu umieszczone są diagramy, ilustrujące zmiany gęstości i potencjału zaludnienia w okresie lat 1822—1946. Krzywa gęstości zaludnienia (linia ciągła) ma ilustrować tempo i kierunek rozwoju zaludnienia, a natomiast krzywa potencjału zaludnienia (linia kropkowana) ma ułatwić analizę rozmieszczenia skupień ludności i zmian w tym względzie zachodzących. Przy dokładnym rozpatrzeniu ryc. 10 okazuje się, że równoczesna analiza obu tych krzywych pozwala ocenić zasadnicze zmiany zaludnienia zarówno w czasie jak i w przestrzeni.

²⁶⁾ Fakt, że według zestawienia, podanego w tab. IX, większość regionów wykazuje niedoludnienie, nie będzie zastanawiającym, jeśli będziemy pamiętali, iż w zestawieniu uwzględniono tylko gminy, wchodzące przynajmniej w $\frac{2}{3}$ swego obszaru w skład danego regionu. Gminy nie uwzględnione w tym zestawieniu, a leżące w strefach granicznych regionów, należą w znacznej części do przeludnionych.

²⁷⁾ Według ostatnich badań prof. prof. Malickiego i Dobrzańskiego gleby tego regionu nie należą do lessów — jak to podał na swojej mapie T. Mieczyski (53) — lecz do bielic pyłowych. Taka zmiana oceny gleb spowodowałaby znaczne obniżenie optimów czasowych, a równocześnie wzrost rzeczywistych potencjałów zaludnienia.

²⁸⁾ Przy sporządzaniu wykresów brano pod uwagę ogół ludności powiatów, tzn. ludność miejską i wiejską; nie uwzględniono jedynie miasta Lublina, które — tworząc osobny powiat grodzki — ze względów technicznych nie mogło otrzymać swego wykresu w podziale ryc. 10.

Ryc.10. Rozwój zaludnienia powiatów w latach 1822-1946.

Fig.10. Development of counties population in years 1822-1946.

V. Zmiany w zaludnieniu miast

Ilość osad posiadających prawa miejskie ulegała na obszarze woj. lubelskiego, w przeciągu omawianego okresu czasu, bardzo dużym wahaniom (tab. X). Do 1869 r. znaczna ilość osiedli posiadała prawa miejskie, pomimo że były to często osady o nieznacznej liczbie mieszkańców i faktycznie nie pełniły roli ośrodków miejskich. Dlatego też w 1869 r. w Królestwie Polskim odebrano przywileje całemu szeregowi takich osiedli, zamieniając je na tzw. „osady miejskie”²⁹⁾. Liczbę miast powiększono następnie w okresie pierwszej Wojny Światowej, kiedy to władze okupacyjne niemieckie i austriackie włączyły do miast szereg przedmieść oraz nadały prawa miejskie niektórym osadom.

Tab. X.

Liczba miast w województwie lubelskim w latach 1822 — 1946.

	Ilość osad posiadających prawa miejskie w roku:				
	1822	1865	1897	1921	1946
Województwo lubelskie (w granicach w/g stanu z dnia 1.IV.1947)	94	94	23	29	27

Tab. XI.

Liczba miast i średnia liczba mieszkańców miasta w regionach glebowych województwa lubelskiego w latach 1822 — 1946.

Region glebowy:	Liczba miast w roku:					Średnia liczba mieszkańców miasta w roku:				
	1822	1865	1897	1921	1946	1822	1865	1897	1921	1946
siedlecko-włodawski	37	37	11	17	15	1603	2584	7825	7484	6787
lubelsko-brubieszowski *	46	45	10	10	11	1721	2636	11433	18661	17986
lubelsko-brubieszowski * (bez Lublina)	45	44	9	9	10	1467	2212	7579	10245	9845

* Bez miast obszaru przyłączonego z b. woj. lwowskiego.

Dla ilustracji rozmieszczenia miast w przestrzeni posłużymy się zestawieniem ilości miast i średniej liczby mieszkańców, przypadającej na miasto w dwu najważniejszych regionach glebowych woj. lubelskiego (tab. XI). Zestawienie powyższe wskazuje, że stosunek ilości miast w obu tych regionach zmieniał się na korzyść regionu siedlecko-włodawskiego.

²⁹⁾ W całym Królestwie Polskim z 452 miast utraciło prawa miejskie 337 (74,5%), a w woj. lubelskim (bez obszarów przyłączonych z b. woj. lwowskiego) z 89 miast 67 (75,3%).

Przyczyna tkwi prawdopodobnie w fakcie większego rozproszenia osadnictwa w pñ. części woj. lubelskiego (6) oraz w warunkach terenowych, powodujących większe trudności komunikacyjne na północy niż na południu. Oba te czynniki powodowały w pñ. części województwa tendencję do większego zagęszczenia sieci ośrodków pełniących rolę miast³⁰⁾. Niekorzystny dla regionu siedlecko-włodawskiego stosunek ilości miast na początku omawianego okresu da się wyjaśnić faktem istnienia w tym czasie całego szeregu miast prywatnych, które posiadały prawa miejskie często tylko na skutek zapobiegliwości ich właścicieli.

Stan rozmieszczenia miast na obszarze woj. lubelskiego, jaki się w ostatnich dziesiątkach lat wytworzył, scharakteryzować więc można następująco: miasta w pñ. części województwa są liczniejsze, ale mniej ludne niż miasta pñd. części (nawet jeśli nie uwzględnimy Lublina).

W związku ze zmianami liczby miast ulegał także wahaniom wskaźnik umiastowienia województwa. Dla dokładniejszej analizy tego zagadnienia posłużymy się tab. XII, w której podany jest procent ludności miejskiej w woj. lubelskim i w Królestwie Polskim (woj. centralnych). Z ze-

Tab. XII

Wskaźnik umiastowienia województwa lubelskiego i Królestwa Polskiego (województw centralnych) w latach 1822 — 1946.

	Procent ludności miejskiej w roku:						
	1822	1865	1897	1909	1921	1931	1946
Województwo lubelskie	21,7	24,7	12,4	13,2	17,6	18,3	16,1
Królestwo Polskie (województwa centralne)	21,6 *	25,2	21,7	21,9	31,5	33,3	26,3

* Według Rodeckiego (26) w 1827 r.

stawienia tego widzimy, że do okresu „rewizji” praw miejskich (1869 r.) na obszarze woj. lubelskiego zamieszkiwała w miastach taka sama część ogółu ludności jak i w całym Królestwie Polskim. Odebraniem praw dotknięte zostało w sposób szczególny woj. lubelskie, gdzie jeszcze po kilkudziesięciu latach odsetek ludności miejskiej wynosił zaledwie połowę odsetka sprzed 1869 r. Wzrost wskaźnika umiastowienia w latach 1909—1921 (okres pierwszej Wojny Światowej) spowodowany był przyczynami, o których była już wyżej mowa. Spadek tego wskaźnika w latach

³⁰⁾ Średnia wielkość obszaru, obsługiwanego przez jedno miasto, wynosiła w 1946 r.:
region siedlecko-włodawski 880 km²
region lubelsko-lubieszowski 970 km²

1931—1946 tłumaczy się zniszczeniem miast w okresie drugiej Wojny Światowej, a także nieludzkim wymordowaniem ludności żydowskiej, która w 1931 r. stanowiła 42,9% ogółu ludności miejskiej województwa. Jeśli będziemy jeszcze pamiętali, że w okresie tym zmniejszona została liczba miast (z 30 na 27), to spadek stopnia umiastowienia z 18,3 na 16,1% uznamy za nieznaczny ³¹⁾.

Tab. XIII.

Rozwój zaludnienia obszarów miejskich i wiejskich województwa lubelskiego w latach 1822 — 1946.

(podział na obszary miejskie i wiejskie według stanu z dnia 1.IV 1947)

O b s z a r:	Średnia gęstość zaludn. na 1 km ² w roku:					Wzrost w % w okresie lat:				
	1822	1909	1921	1931	1946	1822— 1909	1909— 1921	1921— 1931	1931— 1946	1822— 1946
miast	126,0	434,6	451,3	548,8	420,8	244,9	3,8	21,6	—23,3	234,0
gmin wiejskich	23,6	68,6	57,1	67,7	59,1	190,7	—16,8	18,6	—13,7	150,4

Jeśli chodzi o liczbę ludności miejskiej w ogóle, to — podobnie jak i na całym świecie — obserwujemy w przeciągu całego omawianego okresu czasu znaczny jej wzrost — znacznie większy niż we wsiach. Liczby tab. XIII wskazują, że jedynie w okresie lat 1931—1946 rozwój zaludnienia w miastach kształtował się mniej korzystnie niż we wsiach. Główną przyczyną był tutaj niewątpliwie fakt barbarzyńskiego wyćpienia ludności żydowskiej, a także i metody prowadzenia drugiej Wojny Światowej.

Wzrost liczby ludności w poszczególnych miastach był bardzo różny (tab. XVIII, poza tekstem). Można ogólnie zauważyć, że był on mniej więcej proporcjonalny do wielkości danego miasta. Dla szczegółowego rozpatrzenia tego zagadnienia posłużymy się zestawieniem potencjałów

³¹⁾ Należy tutaj podkreślić, że w okresie lat 1931—1946 zaszła zmiana oblicza narodowościowego ludności miejskiej. Ludność ta w 1946 r. była prawie wyłącznie narodowości polskiej. Ponieważ w 1931 r. była to ludność mieszana (polsko-żydowska), więc należałoby obliczyć i dla tegoż roku odsetek ludności miejskiej narodowości polskiej (odsetek ten wynosił 9,7). W ten sposób, uwzględniając tylko Polaków przy obliczeniu odsetka ludności miejskiej, otrzymujemy liczby, wykazujące dla lat 1931—1946 wzrost tego wskaźnika (z 9,7 na 15,3, jeśli przyjmiemy, że Polacy stanowili w 1946 r. 95% ludności miejskiej).

zaludnienia obszarów miejskich (tab. XIV)³²⁾. Przy interpretowaniu liczb tab. XIV zwracamy uwagę nie na samą wielkość wskaźnika (wielkość ta zależna jest ściśle od liczby mieszkańców i wielkości obszaru objętego granicami miasta), ale na tendencję do wzrostu względnie spadku. Wzrost wskaźnika, a więc szybszy niż w przypadku pozostałych miast rozwój zaludnienia, wykazuje tylko 7 miast, a to: Biała Podlaska, Chełm, Lublin, Puławy, Siedlce, Stoczek i Zamość. Trzy spośród tych miast (Chełm, Lublin, Siedlce) odznaczają się bardzo szybkim rozwojem zaludnienia; są to najważniejsze ośrodki województwa, odgrywające w omawianym okresie rolę centrów administracyjnych i komunikacyjnych. Najszybszy wzrost obserwować możemy w przypadku Chełma, którego potencjał zaludnienia wzrósł trzykrotnie. Na rozwój tego miasta wpłynął niewątpliwie znaczny ruch osadniczy w okolicy (o czym była mowa wyżej), przeprowadzenie przez to miasto w 1877 r. linii Kolei Nadwiślańskiej (znaczenie komunikacyjne tego miasta podkreśla fakt, że przed 1939 r. budowano tam pomieszczenia dla dykcji kolejowej) oraz specjalna rola, jaką odgrywało ono w charakterze ośrodka prawosławia (miasto to władze carskie kreowały w 1912 r. na siedzibę, wydzielonej z Królestwa Polskiego, gubernii chełmskiej).

Jeśli chodzi o Lublin, to bardzo charakterystycznym jest fakt, że okresy obu wojen cechuje znaczny wzrost potencjału zaludnienia. Świadczyłoby to o tym, że ujemny wpływ wojen daje się odczuć przede wszystkim w miastach mniejszych (znaczna większość tych miast wykazuje w latach 1909—1921 i 1931—1946 spadek potencjału zaludnienia). W przebiegu krzywej wzrostu potencjału zaludnienia Lublina okres międzywojenny cechuje nieznaczny spadek (zjawisko to obserwować można także w przypadku Siedlec), co dowodzi, że tempo rozwoju tego miasta osłabło na korzyść miast średnich i małych (dla tych ostatnich miast był to okres wyrównywania strat poniesionych w latach wojny).

W rozwoju Siedlec szczególnie silnie zaznaczyły się lata 1822—1909, tzn. okres, w którym miasto to odgrywało rolę ośrodka administracyjnego gubernii. Po bardzo znacznym wzroście w latach 1909—1921 obserwujemy dalej w rozwoju tego miasta osłabienie tempa (okres międzywojenny) i znaczny upadek w okresie ostatniej wojny (miasto ucierpiało znacznie w czasie działań wojennych w 1939 i 1944 r.).

Spośród miast wykazujących spadek potencjału zaludnienia wyróżniają się: Łęczna, Ostrów Lubelski, Janów Lubelski, Włodawa, Szcze-

³²⁾ Potencjał zaludnienia obliczano w stosunku do średniej gęstości zaludnienia wszystkich obszarów miejskich. Jest więc to wyrażony w procentach stosunek gęstości zaludnienia obszaru miasta w danym roku do średniej gęstości zaludnienia wszystkich obszarów miejskich województwa.

Tab. XIV.

Potencjał zaludnienia miast województwa lubelskiego w latach 1822 — 1946.

(granice obszarów miast według stanu z dnia 1.IV. 1947 r.)

L. p.	M i a s t o :	Powierz- chnia w km ²	Potencjał zaludnienia w roku:				
			1822	1909	1921	1931	1946
1	Biała Podlaska	36,1	78,9	86,3	80,3	88,6	98,8
2	Biłgoraj	11,7	211,0	166,0	125,0	127,4	96,4
3	Chełm	20,8	89,2	194,0	247,3	256,0	266,6
4	Hrubieszów	27,8	120,6	142,0	84,4	87,6	111,0
5	Janów Lubelski	11,0	262,7	134,9	129,4	117,1	81,9
6	Kazimierz Dolny	19,9	86,8	55,7	42,9	42,3	35,0
7	Kock	14,6	97,2	76,6	59,2	55,7	38,8
8	Krasnystaw	58,2	45,2	38,7	34,1	32,7	43,2
9	Kraśnik	58,0	51,4	33,6	35,7	38,0	37,5
10	Lubartów	9,4	269,6	215,0	153,5	148,1	140,1
11	Lublin	30,5	374,0	518,4	686,9	672,4	774,5
12	Łęczna	18,8	109,0	56,8	42,3	39,1	26,9
13	Łosice	24,4	50,2	50,3	35,3	37,5	28,5
14	Łuków	29,6	91,6	81,5	91,1	86,0	68,3
15	Międzyrzec Podlaski	67,2	60,9	49,5	46,9	45,7	30,7
16	Mordy	27,1	33,6	31,6	26,7	22,1	18,5
17	Ostrów Lubelski	47,1	47,2	37,1	17,9	18,4	13,1
18	Parczew	59,2	45,2	31,4	31,0	30,6	24,8
19	Puławy	26,1	76,0	101,6	79,3	85,2	83,1
20	Radzyń Podlaski	18,0	96,0	99,9	69,5	62,9	62,0
21	Siedlce	10,0	388,7	535,9	679,8	672,9	607,4
22	Stoczek Łukowski	8,8	41,6	63,6	74,3	74,3	51,9
23	Szczebrzeszyn	26,6	96,7	70,3	52,9	51,3	45,8
24	Terespol	0,8	1355,6	1005,3	531,6	525,7	683,5
25	Tomaszów Lubelski	23,1	98,4	100,7	73,3	100,1	75,5
26	Włodawa	11,3	222,1	213,8	122,8	137,4	93,3
27	Zamość	27,3	143,3	119,8	154,4	162,0	181,8

brzeszyn. Szczególnie zastanawiający jest upadek Janowa Lubelskiego, będącego ośrodkiem administracyjnym obwodu do 1842 r., a następnie powiatu do 1939 r. Upadek ten tłumaczyć można niedogodnym położeniem na krańcach powiatu, bliskością granicy państwowej w latach 1822—1914 oraz upośledzeniem komunikacyjnym miasta.

Bardzo charakterystycznie przedstawia się rozwój zaludnienia tzw. osad miejskich. Cały szereg spośród tych miejscowości wykazuje znaczny upadek w XX w., a liczba ich mieszkańców spada w wielu wypadkach poniżej poziomu z 1822 r. (tab. XVIII, poza tekstem). Upadek tych miejscowości nastąpił w okresie obu ostatnich wojen, o czym przekonują nas liczby zamieszczonej poza tekstem tab. XVII³³).

VI. Wnioski końcowe

Najistotniejsze wyniki pracy dadzą się ująć w kilku poniższych punktach.

1. W przeciągu całego omawianego okresu czasu w przestrzennym rozmieszczeniu skupień ludności na terenie woj. lubelskiego dużą rolę odgrywały właściwości naturalne tego obszaru (gleby, lasy, sieć rzeczna). W sposób szczególny zaznaczył się wpływ gleb, co się wyraziło w większym skupieniu się ludności na lessowym obszarze Wyżyny Lubelskiej niż na piaszczystych terenach Podlasia i Niziny Sandomierskiej.

2. Na początku omawianego okresu czasu w rozmieszczeniu skupień ludności uwidacznia się także wpływ czynników historycznych, a mianowicie dziejów osadnictwa tego terenu. Zaznaczyło się to w postaci wystąpienia trzech obszarów większego skupienia ludności (na północy, na zachodzie i na południo-wschodzie), które można przypisywać oddziaływaniu fal kolonizacji mazowieckiej, małopolskiej i ruskiej.

3. Zmiany zaludnienia w okresie do pierwszej Wojny Światowej rozłożyły się na obszarze województwa bardzo nierównomiernie pasami o kierunku równoleżnikowym. Tereny o względnie małym przyroście liczby ludności to: dobrze nasycone ludnością w 1822 r. Podlasie (obszar znajdujący się pod wpływem kolonizacji mazowieckiej) i pld.-wsch. część województwa (obszar znajdujący się pod wpływem kolonizacji ruskiej). Obszary najznacniejszego wzrostu liczby ludności obejmują pasem środkową część województwa (północna część Wyżyny Lubelskiej i połud-

³³) Gęstość zaludnienia gmin wiejskich z osadami miejskimi (tzn. z miejscowościami, które w 1822 r. posiadały jeszcze prawa miejskie i utraciły je dopiero w 1869 r.) była większa niż w pozostałych gminach wiejskich w 1822 r. o 43,9%, w 1909 r. o 44,4%, w 1921 r. o 35,9%, w 1931 r. o 36,8% i w 1946 r. o 21,2%.

niowa część Podlasia). W tym ostatnim pasie szczególnie intensywnym przyrostem odznacza się powiat chełmski, co uwarunkowane było m. in. także i kolonizacją niemiecką. W czasie obu wojen światowych i w okresie międzywojennym zmiany zaludnienia zaznaczyły się pasami o kierunku południkowym: w części wschodniej województwa (obszar z ludnością polsko-ruską) nateżenie zmian (ubytków w czasie wojen i przyrostu w okresie międzywojennym) było znacznie większe niż w części zachodniej (obszar z ludnością polską).

4. W zmianach zaludnienia w przeciągu całego omawianego okresu czasu dadzą się wyróżnić dwie ogólne tendencje, a mianowicie: tendencja do ściślejszego wykorzystania warunków fizycznych obszaru i tendencja do przesuwania się środka ciężkości zaludnienia województwa ku zachodowi. Tendencja pierwsza wyraziła się we wzroście zależności rozmieszczenia ludności od jakości gleb (zależność ta w 1822 r. mniej wyraźna w latach późniejszych zaznaczyła się bardziej zdecydowanie). Natomiast przesunięcie się środka ciężkości zaludnienia województwa ku zachodowi związane było ze zmianą stosunku ilościowego ludności polskiej do ruskiej na korzyść tej pierwszej. Zmiana tego stosunku spowodowana była przede wszystkim przymusową lub dobrowolną emigracją ludności ruskiej w okresie obu wojen, częściową polonizacją tej ludności, a zapewne także i mniejszym niż wśród ludności polskiej przyrostem naturalnym³⁴).

5. Obie wojny światowe do tego stopnia zmniejszyły liczbę ludności województwa, że obecny jej stan odpowiada zaludnieniu z okresu pierwszych lat XX w.

6. Miasta omawianego obszaru nie odgrywają większej roli jako ośrodki skupiające ludność w szerszym promieniu, co uwarunkowane jest rolniczym charakterem obszaru województwa i bardzo słabym rozwojem przemysłu.

7. Rozwój zaludnienia miast cechuje znaczna nierównomierność, przy czym można zauważyć, iż na ogół jest on proporcjonalny do wielkości miasta.

³⁴) Jeszcze raz należy tutaj zaznaczyć, że dokładna ocena rozmiarów tych zjawisk jest znacznie utrudniona szczupłością materiałów statystycznych, a także faktem tendencyjnego opracowania danych, odnoszących się do stosunków narodowościowych, przez urzędową statystykę carską i polską z okresu międzywojennego.

Objaśnienia do tabel poza tekstem

Tab. XV. Powierzchnia powiatów podana jest jako suma powierzchni poszczególnych gmin. Powierzchnię gmin przyjęto według „Skorowidza gmin R. P.” (32); danych późniejszych — opublikowanych przez Główny Urząd Statystyczny — nie uwzględniono, ponieważ odnosiły się one tylko do powierzchni powiatów¹⁾. Przy obliczaniu powierzchni obszaru, przyłączonego do powiatu hrubieszowskiego i tomaszowskiego z byłego woj. lwowskiego, oparto się na pomiarach własnych na mapie w podziale 1 : 100.000. Na podstawie wyników tych pomiarów obliczono powierzchnię powiatu hrubieszowskiego i tomaszowskiego (w granicach według stanu z dnia 1.IV.1947 r.), przy czym otrzymano liczby różniące się od danych opublikowanych przez G. U. S. (25).

Liczba ludności obliczona (sposób wykonania obliczeń wyjaśniony został przy omawianiu materiałów źródłowych) na podstawie źródeł wymienionych w spisie literatury pod numerami: 39 (dla 1822 r.), 45 (dla 1865 r.), 37 (dla 1897 r.), 24 (dla 1909 r.), 32 i 33 (dla 1921 r.), 32 (dla 1931 r.), 8 (dla 1939 r.), 2 (dla 1943 r.). Liczby dla 1946 r. podane według wyników spisu z 14.II.1946 r. (22).

Tab. XVI. Liczby tej tabeli zestawiono na podstawie tab. XV.

Tab. XVII. Tabela zestawiona na podstawie własnych obliczeń liczby ludności dla poszczególnych gmin. Dane te odnoszą się do obszarów administracyjnych w granicach według stanu z dnia 1.IV.1947 r. Za osady miejskie przyjęto wszystkie — nie posiadające w 1946 r. praw miejskich — miejscowości, które w 1822 r. miały przywileje miast.

Tab. XVIII. Liczby ludności — podane według źródeł wymienionych w uwagach do tab. XV — odnoszą się do obszarów miast i osad miejskich w granicach według stanu prawnego w danym roku.

Dla 1946 r. dane dla osad miejskich zestawiono na podstawie materiałów Wydziału Samorządowego Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego.

¹⁾ Publikacje niemieckie (8) podają powierzchnię gmin w 1939 r.; opierano się na nich jednakże tylko w nielicznych przypadkach nie budzących żadnych wątpliwości.

Tab. XV.

Liczba ludności w powiatach województwa lubelskiego w latach 1822—1946.

L. p.	Powiat:	Powierz- chnia w km ²	Liczba ludności w roku:									
			1822	1865	1897	1909	1921	1931	1939	1943	1946	
1	Bialski	2121,1	50749	65494	96007	121898	84599	116500	126771	123966	113271	
2	Białogórski	1719,9	56292	74954	102401	127878	99588	117035	125560	103628	84218	
3	Chełmski	1975,3	33308	56228	123119	168448	121475	162613	172187	156998	127063	
4	Hrubieszowski	2120,1	78653	100738	155971	197116	154372	185816	196360	163814	123287	
5	Krasnostawski	1521,2	36287	56003	97836	126276	117080	134396	143396	139238	128922	
6	Kraśnicki	1980,0	42720	59230	113181	137921	131502	152848	163180	154361	137968	
7	Lubartowski	1388,8	35693	46375	86741	114403	96474	108001	113697	107548	98255	
8	Lubelski (m.)	30,5	14375	23151	49634	68722	94543	112539	122019	95596	99400	
9	Lubelski (w.)	1888,8	38316	56640	111031	151453	139548	163565	172394	169172	158039	
10	Łukowski	1762,0	40233	55674	96623	118939	115781	129048	137519	131407	121134	
11	Puławski	1618,3	49440	64392	123548	162467	137638	156761	167796	160673	139429	
12	Radzyński	1622,0	41488	54902	84557	103275	88381	99364	106622	96212	89037	
13	Siedlecki	1987,6	52200	73600	109784	138144	133189	151455	164766	154876	136002	
14	Tomaszowski	1828,9	60715	77621	127388	157185	130824	158109	166906	140484	115849	
15	Włodawski	2325,9	44843	59147	104009	128851	82062	113460	120346	99624	82215	
16	Zamojski	1661,9	48036	59002	103748	131517	129169	149661	160957	137801	135561	
R a z e m			27532,3	983351	1685578	2154493	1856225	2211171	2360476	2128398	1889650	

Tab. XVI.

Gęstość zaludnienia i potencjał zaludnienia powiatów województwa lubelskiego
w latach 1822 — 1946.

g. z. = gęstość zaludnienia na 1 km².

p. z. = potencjał zaludnienia w procentach.

L.p.	Powiat:		1822 r.	1865 r.	1897 r.	1909 r.	1921 r.	1931 r.	1939 r.	1943 r.	1946 r.
1	Bialski	g.z. p.z.	23,9 90,9	30,9 86,6	45,3 74,0	57,5 73,4	39,9 59,2	54,9 68,4	59,8 69,8	58,4 75,5	53,4 77,8
2	Biłgorajski	g.z. p.z.	32,7 124,3	43,6 122,1	59,5 97,2	74,3 94,9	57,9 85,9	68,0 84,7	73 85,2	60,3 78,0	49,0 71,4
3	Chełmski	g.z. p.z.	16,9 64,3	28,5 79,8	62,3 101,8	85,3 108,9	61,5 91,2	82,3 102,5	87,2 101,8	79,5 102,8	64,3 93,7
4	Hrubieszowski	g.z. p.z.	37,1 141,1	47,5 133,1	73,6 120,3	93,0 118,8	72,8 108,0	87,6 109,1	92,6 108,1	77,3 100	58,2 84,8
5	Krasnostawski	g.z. p.z.	23,9 90,9	36,8 103,1	64,3 105,1	83,0 106,0	77,0 114,2	88,3 110,0	94,3 110,0	86,9 112,4	84,8 123,6
6	Kraśnicki	g.z. p.z.	21,8 82,9	30,2 84,6	57,7 94,3	70,4 89,9	67,1 99,6	78,0 97,1	83,3 97,2	78,7 101,8	70,4 102,6
7	Lubartowski	g.z. p.z.	25,7 97,7	33,6 94,1	62,5 102,1	82,4 105,2	69,5 103,1	77,8 96,9	81,9 95,6	77,4 100,1	70,7 103,1
8	Lubelski (m.)	g.z. p.z.	471,3 1792,0	759,0 2126,1	1627,3 2659,0	2253,2 2877,7	3099,8 4599,1	3689,8 4595,1	4000,6 4668,1	3134,3 4054,7	3259,0 4750,7
9	Lubelski (w.)	g.z. p.z.	20,3 77,2	30,0 84,0	58,8 96,1	80,2 102,4	73,9 109,6	86,6 107,8	91,3 106,5	89,6 115,9	83,7 122,0
10	Łukowski	g.z. p.z.	22,8 86,7	31,6 88,5	54,8 89,5	67,5 86,2	65,7 97,5	73,2 91,2	78,0 91,0	74,6 96,5	68,8 100,3
11	Puławski	g.z. p.z.	30,5 116,0	39,8 111,5	76,3 124,7	100,4 128,2	85,1 126,3	96,9 120,7	103,7 121,0	99,3 128,5	86,2 125,7
12	Radzyński	g.z. p.z.	25,6 97,3	33,7 94,4	52,1 85,1	63,7 81,4	54,5 80,9	61,3 76,3	65,7 76,7	59,3 76,7	54,9 80,0
13	Siedlecki	g.z. p.z.	26,3 100	37,3 104,5	55,2 90,2	69,5 88,8	67,0 99,4	76,2 94,9	82,9 96,7	77,9 100,8	68,4 99,7
14	Tomaszowski	g.z. p.z.	33,2 126,2	42,4 118,8	69,7 113,9	85,9 109,7	71,5 106,1	86,4 107,6	91,3 106,5	76,8 99,4	63,3 92,3
15	Włodawski	g.z. p.z.	19,3 73,4	25,4 71,1	44,7 73,0	55,4 70,8	35,3 52,4	48,8 60,8	51,7 60,3	42,8 55,4	35,3 51,5
16	Zamojski	g.z. p.z.	28,8 109,5	35,5 99,4	62,4 102,0	79,1 101,0	77,7 115,3	90,0 112,1	96,8 113,0	82,9 107,2	81,6 119,0
R a z e m		g.z. p.z.	26,3 100	35,7 100	61,2 100	78,3 100	67,4 100	80,3 100	85,7 100	77,3 100	68,6 100

Tab. XVII.

Gęstość zaludnienia obszarów miast, gmin wiejskich z osadami miejskimi i pozostałych gmin wiejskich w powiatach województwa lubelskiego w latach 1822 — 1946.

m. = obszary miast
g. w. m. = obszary gmin wiejskich z osadami miejskimi,
g. w. = obszary pozostałych gmin wiejskich.

L.p.	Powiat:	Powierz- chnia w km ²	Gęstość zaludnienia na 1 km ² w roku:						
			1822	1909	1921	1931	1939	1946	
1	Bialski	m.	36,9	134,3	461,7	406,7	538,1	595,2	468,9
		g. w. m.	620,0	28,2	68,4	37,7	54,8	58,9	49,8
		g. w.	1464,2	19,3	42,7	31,6	42,8	46,6	44,4
2	Biłgorajski	m.	11,7	265,9	721,4	564,3	698,9	764,2	405,6
		g. w. m.	404,2	44,0	99,0	82,1	94,7	101,0	69,1
		g. w.	1304,0	27,1	60,9	45,9	54,2	58,1	39,5
3	Chełmski	m.	20,8	112,4	843,3	1116,4	1404,9	1362,0	1121,6
		g. w. m.	521,3	18,4	82,8	57,3	78,5	84,0	61,2
		g. w.	1433,2	14,9	75,2	40,7	64,5	69,8	50,1
4	Hrubieszowski	m.	27,8	152,0	617,0	381,1	480,5	535,3	467,1
		g. w. m.	872,7	44,1	109,1	86,3	100,6	105,1	69,4
		g. w.	1219,6	29,5	69,5	56,1	69,4	73,6	40,8
5	Krasnostawski	m.	58,2	56,9	168,0	153,7	179,3	181,9	181,8
		g. w. m.	425,5	29,4	104,3	92,0	106,0	110,5	90,9
		g. w.	1037,5	19,7	69,5	66,5	76,0	82,7	76,8
6	Kraśnicki	m.	69,0	107,3	216,3	228,7	278,1	295,8	187,7
		g. w. m.	554,8	19,2	71,7	59,6	70,5	74,5	58,2
		g. w.	1336,2	18,4	62,3	61,9	70,8	75,9	69,4
7	Lubartowski	m.	28,2	204,9	476,1	358,2	413,8	426,8	271,9
		g. w. m.	403,1	24,9	81,4	67,1	74,4	79,1	67,2
		g. w.	957,5	20,8	71,2	61,9	69,3	72,9	66,3
8	Lubelski (m.)	m.	30,5	471,3	2253,2	3099,8	3689,8	4000,6	3259,0
9	Lubelski (w.)	g. w. m.	768,8	22,9	86,2	78,0	92,1	97,3	81,4
		g. w.	1120,0	18,5	76,1	71,1	82,8	87,1	85,2
10	Łukowski	m.	53,0	106,9	335,4	366,4	415,5	403,3	241,8
		g. w. m.	171,0	27,8	75,5	68,5	75,2	79,9	71,0
		g. w.	1538,0	19,4	57,4	55,0	61,2	60,1	62,5
11	Puławski	m.	46,0	101,7	355,3	286,8	365,5	405,2	262,1
		g. w. m.	664,2	35,1	114,9	90,9	103,6	109,9	84,2
		g. w.	908,1	23,6	76,9	70,6	78,4	83,9	78,6
12	Radzyński	m.	85,2	86,1	261,3	233,1	270,6	295,0	157,2
		g. w. m.	90,6	26,9	91,9	53,0	58,1	62,6	51,6
		g. w.	1446,2	21,9	50,3	44,1	49,1	52,4	49,1
13	Siedlecki	m.	61,5	123,3	526,0	615,2	735,6	794,2	497,7
		g. w. m.	196,6	31,9	60,5	55,7	61,6	59,0	57,8
		g. w.	1729,5	22,2	54,3	48,8	54,4	60,3	54,4
14	Tomaszowski	m.	23,1	124,0	437,7	330,7	451,6	473,1	317,7
		g. w. m.	674,3	34,4	95,3	79,3	95,8	103,6	64,7
		g. w.	1131,5	28,3	73,3	61,6	73,4	76,1	57,3
15	Włodawski	m.	117,6	79,4	222,5	156,2	197,4	207,2	112,4
		g. w. m.	316,5	20,4	55,0	36,9	47,4	51,4	41,1
		g. w.	1891,8	15,4	45,1	27,5	39,8	42,1	29,6
16	Zamojski	m.	53,9	151,2	414,5	470,7	589,4	626,9	482,6
		g. w. m.	111,6	33,0	93,1	79,9	101,3	105,4	81,4
		g. w.	1496,4	24,2	66,0	63,4	71,2	77,1	67,1
Razem		m.	723,4	126,0	434,6	451,3	548,8	583,7	420,8
		g. w. m.	6795,2	30,5	89,1	71,1	84,7	89,7	68,0
		g. w.	20013,7	21,2	61,7	52,3	61,9	66,4	56,1

Tab. XVIII.

Liczba mieszkańców w miastach i osadach miejskich (miasteczkach) województwa lubelskiego w latach 1822 — 1946.

Uwaga. Osiedla posiadające w danym roku prawa miejskie oznaczone gwiazdką przy liczbie mieszkańców.

L.p.	Nazwa miejscowości	Liczba mieszkańców w roku:								
		1822	1865	1897	1909	1921	1931	1939	1943	1946
1	Adamów	554*	916*	—	—	1934	—	—	1721	1749
2	Annopol	703*	867*	—	—	1714	—	—	1122	726
3	Baranów	1266*	1800*	—	—	1907	—	—	1043	1120
4	Bełz	¹⁾ 1560*	¹⁾ 2289*	5075*	— *	4148*	4900*	— *	2741	2554
5	Bełżyce	1527*	2031*	—	—	3694	—	—	2532	2661
6	Biała Podlaska .	3586*	5278*	10419*	13451*	13005*	17549*	19317*	19520*	15007*
7	Biłgoraj	2945*	5983*	5276*	7300*	5603*	8177*	8941*	4746*	4745*
8	Biskupice	546*	908*	—	—	885	—	—	1276	1271
9	Bychawa	712*	928*	—	—	2848	—	—	1596	1553
10	Chełm	2216*	4471*	12437*	17541*	23221*	29222*	28329*	25838*	23329*
11	Chodel	387	722*	—	—	1362	—	—	1475	1025
12	Czemierniki . .	931*	1541*	—	—	2404	—	—	2060	1936
13	Dubienka	1808*	3981*	4799*	7291*	2964*	3825*	4065*	1987	4096
14	Firlej	630*	990*	—	—	1150	—	—	1153	810
15	Frampol	654*	1657*	—	—	2720	—	—	1289	1266
16	Głusk	520*	768*	—	—	928	—	—	685	1127
17	Goraj	1817*	1868*	—	—	2331	—	—	2263	1895
18	Gorzków	301*	537*	—	—	691	—	—	454	584
19	Grabowiec . . .	1492*	2117*	—	—	2750	—	—	1103	1268
20	Horodło	1479*	1911*	—	—	2495	—	—	2030	1894
21	Horodyszcze . .	603*	801*	—	—	857	—	—	1133	1052
22	Hrubieszów . .	3992*	7314*	9747*	15874*	9598*	13359*	14880*	10280*	12984*
23	Izbica	407*	²⁾ *	—	—	3085	—	—	811	692
24	Janów Lubolski .	3199*	4043*	6008*	6450*	6426*	7067*	7075*	3828*	3793*
25	Janów Podlaski .	1308*	2269*	3671*	—	3360*	3900*	— *	2933	2450
26	Jarczów	206*	276*	—	—	956	—	—	537	140
27	Józefów Ordynacki	1045*	1005*	—	—	1344	—	—	1372	1324
28	Józefów n. Wisłą	1115*	1971*	—	—	1100	—	—	958	820
29	Kamionka	1680*	1599*	—	—	2260	—	—	2200	1931
30	Kazimierz Dolny .	2177*	2708*	—	—	3407	4614*	4641*	3979*	2929*
31	Kock	1788*	2975*	—	—	3903*	4462*	4500*	2524*	2381*

¹⁾ Dane z 1817 r.

²⁾ Dane z 1851 r.

³⁾ Liczba mieszkańców podana razem z Tarnogórą.

Tab. XVIII. (I-szy ciąg dalszy)

L.p.	Nazwa miejscowości	Liczba mieszkańców w roku:								
		1822	1865	1897	1909	1921	1931	1939	1943	1946
32	Kodeń	2037*	2504*	—	—	1639	—	—	2111	2007
33	Komarów	1356*	1850*	—	—	2895	—	—	1080	1228
34	Konstantynów . .	818*	1022*	—	—	957	—	—	995	948
35	Końskowola . . .	1903*	2707*	—	—	1633	—	—	1586	1510
36	Krasnobród . . .	973*	1392*	—	—	2036	—	—	1547	1250
37	Krasnystaw . . .	2952*	4628*	7103*	8279*	8943*	10435*	10586*	10149*	10579*
38	Kraśnik	3333*	3937*	6494*	7429*	8289*	11615*	12780*	11682*	9158*
39	Kryłów	1102*	1389*	—	—	1286	—	—	1131	939
40	Krystynopol . . .	— *	— *	4)3522	—	2809	3094	—	1090	1160
41	Krzyszów	1160*	1472*	—	—	724	—	—	1013	864
42	Kurów	1920*	2909*	—	—	3923	—	—	2452	2241
43	Lubartów	3193*	3427*	4938*	8280*	6102*	7638*	7697*	5696*	5542*
44	Lublin	13159*	21310*	46118*	62222*	94412*	112539*	122019*	95596*	99400*
45	Lubycza Król. . .	— *	— *	4)938	—	743	712	—	1865	—
46	Łaszczów	863*	1040*	—	—	1141	—	—	273	342
47	Łęczna	2488*	3055*	3766*	4330*	3227*	4030*	4340*	2191*	2126*
48	Łomazy	1917*	2696*	—	—	2142	—	—	1782	1699
49	Łosice	1543*	2327*	—	—	3888*	5026*	5735*	2614*	2933*
50	Łuków	3206*	4182*	8720*	10484*	12571*	13971*	12785*	11554*	8513*
51	Łysobyki	930*	1049*	—	—	1402	—	—	1440	1409
52	Markuszów	525*	1011*	—	—	1848	—	—	988	1517
53	Michów	613*	1861*	—	—	3068	—	—	1940	1900
54	Międzyrzec Podl.	4340*	8704*	11825*	12671*	12622*	16837*	17980*	9105*	8696*
55	Modliborzyce . .	893*	1130*	—	—	1913	—	—	1448	1102
56	Mokobody	948*	1310*	—	—	1386	—	—	1567	1650
57	Mordy	1145*	2184*	—	—	3268*	3287*	3404*	2178*	2114*
58	Opole	1807*	2219*	—	—	5646	—	—	3238	3050
59	Orchówek	431	5) *	—	—	661	—	—	797	475
60	Ostrów Lubelski .	2350*	3509*	—	—	3813*	4753*	4879*	3274*	2604*
61	Parczew	2725*	4433*	6660*	7473*	7893*	9943*	10196*	6314*	6173*
62	Pawłów	541*	705*	—	—	1052	—	—	1463	1175
63	Piaszki Luterskie .	909*	1833*	—	—	3974	—	—	2606	2317
64	Piszczac	1041*	1510*	—	—	1088	—	—	2071	2063

4) Dane z 1900 r.

5) Liczba mieszkańców podana razem z Włodawą.

Tab. XVIII. (II-gi ciąg dalszy)

L.p.	Nazwa miejscowości	Liczba mieszkańców w roku:								
		1822	1865	1897	1909	1921	1931	1939	1943	1946
65	Prawno	343*	—	—	—	359	—	—	558	321
66	Puchaczów	555*	962*	—	—	1012	—	—	1235	938
67	Puławy	1424	—	5157	8934*	7205*	9093*	14641*	14679*	9128*
68	Radzyń	1954*	3337*	5321*	7029*	4833*	5291*	7151*	5252*	4694*
69	Rejowiec	603*	1315*	—	—	2546	—	—	2149	1421
70	Rossosz	1092*	1649*	—	—	1391	—	—	965	927
71	Sarnaki	792*	931*	—	—	1588	—	—	916	887
72	Sawin	520*	921*	—	—	1642	—	—	2126	1608
73	Serokomla	652*	759*	—	—	977	—	—	1027	1084
74	Siedlce	4414*	9446*	20826*	23292*	30676*	36927*	39702*	38243*	25562*
75	Ślawnicy	1602*	2011*	—	—	1868	—	—	1470	1395
76	Stoczek Łukowski	461*	791*	—	—	2951*	3589*	4092*	2145*	1922*
77	Szczebrzeszyn . .	3233*	4217*	5617*	8127*	6350*	7496*	7432*	5091*	5122*
78	Tarnogóra	769*	2514*	—	—	1589	—	—	1936	1746
79	Tarnogród	3941*	4652*	—	—	4769	5363	5874	3034	2216
80	Terespol	1366*	3104*	3414*	3495*	1919*	2308*	—*	2441	2301*
81	Tomaszów Lub. . .	2824*	4150*	6077*	9484*	7125*	10433*	10929*	6208*	7338*
82	Turobin	2026*	2702*	—	—	1592	—	—	1297	1541
83	Tyszowce	1977*	3182*	—	—	4420	—	—	2711	2742
84	Uchanie	867*	1792*	—	—	1686	—	—	865	347
85	Uhnów	—*	—*	4487	—	3575	3639	—	1443	1742
86	Urzędów	1812*	2090*	—	—	3563	—	—	4411	—
87	Wareż	—*	—*	1486	—	1070	1317	—	844	663
88	Wąwolnica	1132*	1532*	—	—	3003	—	—	1639	1279
89	Wieniawa *) . . .	436*	1555*	—	—	—	—	—	—	—
90	Wisznice	603*	1606*	—	—	1470	—	—	1071	804
91	Włodawa	3162*	6296*	5478*	10500*	6263*	8519*	9293*	4317*	4438*
92	Wołyń	1181*	2145*	—	—	2579	—	—	2403	2220
93	Wojślawice	678*	1521*	—	—	2270	—	—	2560	1869
94	Wrzeliwiec	197*	—	—	—	652	—	—	1043	848
95	Zaklików	964*	1881*	—	—	3013	—	—	2644	2375
96	Zamość	4709*	6222*	10963*	14213*	19023*	24273*	26358*	22456*	20889*
97	Żółkiewka	767*	1016*	—	—	2026	—	—	876	857

*) Liczba mieszkańców Tarnogóry i Izbicy.

*) Liczba mieszkańców Włodawy i Orchówka.

*) Dane z 1900 r.

*) Obecnie włączona do Lublina.

L I T E R A T U R A

1. Allgemeines Ortschaften - Verzeichnis Oesterreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31 Dezember 1900. Wien 1902.
2. Amtliches Gemeinde- und Dorferverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbstandsaufnahme am 1 Marz 1943. Krakau 1943.
3. Buzek Józef — Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku 19-tym. Wydawnictwa Instytutu Ekonomicznego N. K. N. Zeszyt 1. Kraków 1915.
4. Czekanowski Jan — Perspektywy antropologiczne i etnograficzne województwa lubelskiego. Planowanie Przestrzenne. Region Lubelski I. Str. 15—42. Warszawa 1947.
5. Daszyńska - Golińska Zofia — Stosunki ludności Województwa Lubelskiego. Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego. Tom I. Str. 129—224 Lublin 1932.
6. Duszyńska Elżbieta — Kształty osiedli wiejskich w wojew. lubelskim. Planowanie Przestrzenne. Region Lubelski I. Str. 43—45. Warszawa 1947.
7. Gemeindeverzeichnis des Generalgouvnements für die besetzten polnischen Gebiete nach den Stande vom 1 Juli 1940. Maszynopis Biblioteki Jagiellońskiej Nr 259374/III.
8. Gemeindeverzeichnis und Einwohnerstand vom 1.VI.1940. Die Ernährungs- und Landwirtschaft im Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete Reihe B. Heft 6. Krakau 1940.
9. Grabowski Edward — Rozwój skupień ludności na Ziemiach Polskich. Wydawnictwa Instytutu Ekonomicznego N. K. N. Zeszyt XV i XVI. Lwów.
10. Halicka H. — Zmiany w zaludnieniu Polski w latach 1931/33—1946. Czasopismo Geograficzne. Tom XVII. Z. 3—4. Str. 123- 133. Wrocław.
11. Jahn Alfred — Materiały do monografii geograficzno - gospodarczej woj. lubelskiego. Planowanie Przestrzenne. Region Lubelski I. Str. 47—76. Warszawa 1947.
12. Karpiniec Jan — Ilość osad miejskich byłej Galicji. Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. Tom II. Str. 1—37. Lwów 1932.
13. Kleczyński Józef — Spisy ludności w Rzeczpospolitej Polskiej. Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydz. Hist.-Filozof. Seria II. Tom V. Str. 33—61. Kraków 1894.
14. Krzyżanowski A., Kumaniecki K. — Statystyka Polski. Kraków 1915.
15. Lepucki Henryk — Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772—1790. Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych. Nr 29. Lwów 1938.
16. Lencewicz Stanisław — Rubież antropogeograficzna w Polsce. Sprawozdania z Posiedzeń Tow. Nauk. Warszawsk. XXVIII. 1935. Wydział II. Warszawa 1936.
17. Lubowiecki Ignacy — Statystyka Województwa Lubelskiego. Lublin 1824.
18. Mały Rocznik Statystyczny 1939. Główny Urząd Statystyczny R. P. Warszawa 1939.

19. Mitosek Henryk — Względne nadwyżki i niedobory ludności rolniczej w województwie lubelskim. Roczniki Uniwersytetu M. C. S. w Lublinie. Dział B. Tom I. Str. 157—176. Lublin 1946.
20. Olszewicz Bolesław — Polska kartografia wojskowa. Warszawa 1921
21. Podręcznik statystyki Galicji wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne pod redakcją Dr. Tadeusza Pilata. Tom IX. Lwów 1913.
22. Powszechny sumaryczny spis ludności z dnia 14.II.1946. Statystyka Polski. Seria D. Zeszyt 1. Warszawa 1947.
23. Rapacki Władysław — Ludność Galicji. Lwów 1874.
24. Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914. Warszawa 1915.
25. Rocznik Statystyczny 1947. Główny Urząd Statystyczny R. P. Warszawa 1947.
26. Rodecki Franciszek — Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego. Warszawa 1830.
27. Romanowski H., Malicki A. — Regiony produkcji rolnej województwa lubelskiego. (Rękopis).
28. Romanowska Maria — Zmiany w zaludnieniu Królestwa Polskiego w przeciągu stulecia. Czasopismo Geograficzne. Tom X. Str. 192—198. Lwów—Warszawa 1932.
29. Romanowska Maria — Zmiany w zalesieniu Królestwa Polskiego w ostatnim stuleciu. Czasopismo Geograficzne. Tom XII. Str. 246—284. Lwów—Warszawa 1934.
30. Rożański Adolf — Działalność statystyczna w okresie Królestwa Polskiego. Przegląd Statystyczny. Tom II. Str. 58—74. Warszawa 1939.
31. Składniki przyrostu ludności 1921—1931. Wiadomości Statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego. Rok X. Zeszyt 4. Str. 73—79. Warszawa 1932.
32. Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Główny Urząd Statystyczny R. P. Statystyka Polski. Seria B. Zeszyt 8. Warszawa 1933.
33. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Tom IV. Główny Urząd Statystyczny R. P. Warszawa 1924.
34. Słowczyński Jędrzej — Polska w kształcie dykcjonarza historyczno-statystyczno-jeograficznego. Paryż 1833—1838.
35. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich. Warszawa 1880—1902.
36. Szulc Stefan — Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1895—1935. Statystyka Polski. Seria C. Zeszyt 41. Warszawa 1936.
37. Szulc Stefan — Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego. Przyczynki do statystyki b. Królestwa Polskiego. Tom I. Warszawa 1920.
38. Szulc Stefan — O przyroście ludności w Polsce w okresie od r. 1921 do 1931. Kwartalnik Statystyczny. Tom IX. Zeszyt 1. Str. 31—40. Warszawa 1932.
39. Tabella Miast, Wsi, Osad, Królestwa Polskiego, z wyrażenien ich położenia i ludności, alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissyj Rządowéy Spraw Wewnętrznych i Policyi. Warszawa 1827.
40. Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. Zusammengestellt von der K. K. Direction der administrativen Statistik. Wien 1847 u. 1848.
41. Vollständiges Ortschaften-Verzeichnis Oesterreich nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31 December 1880. Wien 1882.
42. Wakar Włodzimierz — Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Część II. Statystyka narodowościowa Królestwa Polskiego. Warszawa 1917.

43. Wąsowicz Józef — Drugi powszechny spis ludności w Polsce. Przegląd Kartograficzny. Tom V. Str. 153—158. Lwów—Warszawa 1932.
 44. Wąsowicz Józef — Niektóre problemy rozmieszczenia ruchu naturalnego ludności w Polsce. Czasopismo Geograficzne. Tom VII. Str. 193—218. Lwów—Warszawa 1929.
 - + 45. Wiadomość, pokazująca skład i zestaw przypuszczanych nowych 10 Gubernij i 85 Ujezdów Carstwa Polskiego. Warszawa 1866.
 46. Wiercieński Henryk — Opis statystyczny Guberni Lubelskiej. Warszawa 1901.
 47. Wiercieński Henryk — Ruch ludności na terytorium dzisiejszej guberni Lubelskiej 1818—1906. Ekonomista. Rok VII. Tom II. Str. 356—369. Warszawa 1907.
 48. Wiercieński Henryk — Tymczasowy zarys statystyczny województwa lubelskiego. Lublin 1921. Maszynopis Publ. Bibl. im. H. Łopacińskiego w Lublinie. Nr 24636.
-
49. Colberg Juliusz — Mappa jeneralna Województwa Lubelskiego... 1826. Warszawa (mapa w podz. ok. 1 : 535.000).
 50. Colberg Juliusz — Mappa jeneralna Województwa Podlaskiego... 1827. Warszawa (mapa w podz. ok. 1 : 535.000).
 51. Mapa Taktyczna Polski 1 : 100.000. Wojskowy Instytut Geograficzny. Warszawa.
 52. Mapa Administracyjna Rzeczypospolitej Polskiej 1 : 300.000. Główny Urząd Statystyczny R. P. Druk W. I. G. Warszawa 1937.
 53. Mieczysławski Tadeusz — Mapa gleb woj. lubelskiego 1 : 300.000. Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego. Tom I. Lublin 1932.
 54. Semkowicz Władysław — Rzeczpospolita Polska w roku 1771. Mapa 1 : 1.000.000. Książnica Atlas. Lwów—Warszawa 1925
 55. Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie 1 : 75.000. K. u. K. Militärgeogr. Institut. Wien.
 56. Topograficzna Karta Królestwa Polskiego. 1 : 126.000. Warszawa 1839.
 57. Uhorczak Franciszek — Mapa podkładowa jednostek administracyjnych województw: lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego. 1 : 300.000. Lwów 1939.
 58. Województwo Lubelskie. Mapa administracyjna i komunikacyjna. Skala 1 : 100.000. Główny Urząd Pomiarów Kraju. Wyd. Pom. Urzędu Woj. Lubelsk. (1947).
-

SUMMARY

**The population changes in the voivodship of Lublin
in the period 1822—1946**

Special stress has been put by the author on the problem of distribution of the population, and on the development of the population centres in the boundaries of the Lublin voivodship (Polish administrative unit). For purpose of better representation of the distribution of the population — five time diagrams (fig. 1—5) showing by means of cartograms — the density of population in the years 1822, 1909, 1921, 1931, 1946, were executed. The development of the population centres has been illustrated by four consecutive cartograms (fig. 6—9) showing increase or decrease in the population number in the following period (1822—1909, 1909—1921, 1921—1931, 1931—1946). All the cartograms were elaborated taking the smallest administrative unit (in boundaries of I.IV.1947) as a basic survey plot.

Some difficulties were encountered when calculating the number of population, and the statistical data did not refer to the respective settlements but to the administrative units (data of 1909 and 1931), as the administrative division was subject to considerable changes within the discussed period. In such instances interpolation method was employed, and the data as to the number of population from the period before, and the period after the given year, were used instead.

Working out the cartograms, attention was paid to the problem of dividing the intensity of the given phenomenon in to classes (degrees). In all to — date procedures whenever the cartogram method was used, the respective classes differed for some definite, often constant for all classes, absolute value. Thus, the difference between the lower and the upper limit in respective classes was constant (as far as the absolute value is concerned); simultaneously however in the classes of the least intensity the difference between the lowest and the highest represented values equalled sometimes to 100% and in the classes of the greatest intensity only 10% (or even less).

So prepared a scale could only serve as a means of the ordinary mechanical illustration of the statistical table and may be called a „mechanical“ one. In the geographical considerations, however, we are more concerned with percepting the intensity changes. Therefore, such a preparation of the scale marking, by which the difference between the lowest and the highest values in respective classes would be equal to some definite constant percentage, seems to be more appropriate. Such a scale

would doubtless illustrate more accurately the gradients existing in the distribution of the given phenomenon, i. e. in its spatial dynamics. Such a scale could be termed as „dynamic“. This method has been employed in our proceedings presented herein. As a difference between the lower and the upper limit about 25% of the lower limit value has been accepted. For the cartograms illustrating the density of population a uniform, 13-degree scale has been worked out with constant graphical markings for the respective degrees. It rendered possible an easier comparison and appropriate estimation of changes undergone within the discussed period. Also for the cartograms illustrating the population changes in the respective periods a common scale has been prepared; however, because of a great amplitude in the magnitude of these changes no uniform graphical marking could be employed.

All the cartograms including the statistical numerical material has been analysed from the viewpoint of changes undergoing in time and space. A separate chapter has been devoted to the problem of changes in the urban population. For easier analysis a magnitude index of the population density, expressing in percents the ratio if the population density on the portion of the surveyed area to the population density of the whole discussed territory, was introduced. The index has been termed „the population potential“ — W:

$$W = \frac{L_n}{L} \cdot 100$$

where L_n = the mean population density on the portion (village, county etc.) of the discussed area;

L = the mean population density on the whole discussed area.

If to such a „raw“ index a coefficient taking into account the cause of a lesser or greater density of population is added, figures showing the most probable tendencies in the population resettlements from some territories (with an index over 100%) to others (with index below 100%), may be obtained. Thus modified index has been called „the true population potential“ — W_r . In the area under discussion—typically agricultural in its character -- the soil standart is the most important factor. The coefficient taking into account the quality of soil, has been calculated from the formule:

$$c = \frac{L}{L'_n}$$

where L'_n = the theoretical mean value of the population density on the portion of the discussed territory, best corresponding to its average soil class.

Calculation of the theoretical mean density of population (L_n) corresponding to the average class of the soil, has been carried out on assumption that the average population density of the whole discussed territory (L) is most suitable for the average class of soil in that area. Finally then, the formula for the true population potential may be represented as:

$$W_r = \frac{L_n}{L} \cdot c \cdot 100 = \frac{L_n}{L} \cdot \frac{L}{L'_n} \cdot 100 = \frac{L_n}{L'_n} \cdot 100$$

Thus, it will be the ratio expressing the true mean population density in the given territory best corresponding to the average soil standard, there.

An attempt to a synthetic representation of the population changes is shown in fig. 10. That cartodiagram illustrates the development of population density (countinous lines), and the population potential (dotted lines), in the counties of Lublin voivodship. The diagrams are based on data of the years: 1822, 1865, 1897, 1909, 1921, 1931, 1939 and 1946. The purpose of the population density curve is to illustrate the rate and the direction of the population development, whereas the object of the population potential curve is to render easier the analysis of the distribution of the population centres and various fluctuations undergoing therein. On the accurate scrutiny of the fig. 10, it may be seen that a simultaneous analysis of both curves enables to appreciate the essential changes of the population both in space and time.

Most substantial results of this paper may be formulated in the following points.

1. Throughout all the discussed period in the spatial distribution of the population centres in the Lublin voivodship area—a decisive role was played by the natural characteristic features of that territory (soils, forestry, rivers). Quality of soil was of special importance: the loess uplands of the Lublin district area more densely populated than the sandy terrains of Podlasie or Lowland of Sandomierz.

2. The beginning of the discussed period is characteristic by a marked influence of historical factors, i. e. colonisation processes, on the distribution of population centres. This may be observed in the form of three areas with denser population (in the north, west and south-west), what may be ascribed to the waves of Mazowsze, Old Poland and Ruthenian colonisation.

3. The changes in the population till the World War I. in the area of the discussed voivodship resumed a form of irregular belts of parallel course. The terrains of comparatively small population growth are: well populatively saturated (in 1822) Podlasie (as a region under colonisation from Mazowsze), the south-western part of the voivodship (under the influence of the Ruthenian colonisation). The regions of greatest popu-

lation growth are comprised within a belt running through the middle portion of the voivodship (northern part of the Lublin Plateau and southern part of Podlasie). In the latter belt county Chełm was very characteristic because of a very intensive population growth what was partially due to the German colonisation (in that county existed the greatest in Lublin voivodship group of German settlers). In the period of the two World Wars and in between the wars the changes of population resumed a meridian course: in the eastern part of the voivodship (the region with the Polish-Ruthenian population) the intensity of changes (war-time decreases and an inter-war increase) was considerably greater than in the western part (region with Polish population).

4. In the course of the whole period under discussion, two general trends are to be distinguished in the population changes, i. e. the tendency to better usage of the physical conditions existing in the given area and the tendency to shifting the gravity point of the voivodship population westwards. The first tendency is expressed in the increase of dependancy of the population upon the soil conditions (that dependency less distinct) in 1822, was well marked later on). The second one — the westward shifting of the gravity point of the voivodship population is bound with the change of the number ratio of the Polish to the Ruthenian population, in favour of the former. The change of this ratio has been caused, first of all, by a compulsory or voluntary emigration of the Ruthenian population in the period of the two wars, partial polonisation of that population, and probably smaller natural growth rate than in the Polish population.

5. The two World Wars have diminished the total population to such an extent, that it now corresponds to the count made at the very beginning of the XX cent.

6. The towns of the discussed region do not play any substantial role as centres of the population; this being due to the agricultural character of the voivodship and very poor industrial development.

7. The development of the urban population is characteristic by a considerable unevenness and irregularity; noteworthy is also fact that as a rule it was proportional to the size of the town.

*Institute of Geography,
University M. Curie-Skłodowska, Lublin*

